

Ἡ Τεχνητὴ Νοημοσύνη ἀπέναντι στὴν ὀρθόδοξη προσέγγιση τῆς ἔννοιας τοῦ προσώπου

Σπυρίδωνος-Ἰωάννης Βουγιουκλάκης*

Ἐὰν κάποιος ἐπιχειρήσει νὰ ἀναζητήσει ἓναν ὅρισμό τοῦ προσώπου στὴ φιλοσοφία, θὰ ἀνακαλύψει ὅτι ὁ τόσο διαδεδομένος αὐτὸς ὅρος ἔχει ἀποκτήσει τὴ σημερινή σημασία του χάρις στὸν θεολογικὸ στοχασμό. Ἄν καὶ ἡ φιλοσοφία προσπάθησε νὰ τὸν ἀποσυνδέσει ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ θεολογία, ἡ ἀπόδοση σεβασμοῦ στὸ πρόσωπο ἦταν ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ξεχώρισαν τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία ἀπὸ τὴ νεοπλατωνικὴ ἀντίληψη τοῦ ἐλληνορωμαϊκοῦ κόσμου. Ἡ ἀδυναμία τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας νὰ θεωρήσει τὸ πρόσωπο ὡς ὁλότητα, ἂν καὶ οἱ Στωικοὶ ἔτειναν σὲ αὐτό, ἀποδίδεται στὴν τάση της νὰ ἀναλύει τὸν ἄνθρωπο σὲ σῶμα καὶ πνεῦμα ὡς ἔννοιες ἀντίθετες. Ἔτσι ἡ θέασή τους ὡς συνόλου κατέστη δυσχερής¹.

Ἡ λέξη πρόσωπον (πρὸς+ὤψ, τὸ ὄμμα) στὴν Ἑλληνικὴ περιγράφει τὴν ὄψη τῆς κεφαλῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν προσωπίδα². Ἡ ταύτιση τοῦ προσώπου μὲ τὸ προσωπεῖο, ποὺ σχετίζεται μὲ τὸν χώρο τοῦ θεάτρου, μετατόπισε ἐννοιολογικὰ τὸν ὅρο στὸ πεδίο τῆς τραγωδίας, ὅπου,

* Ὁ Σπυρίδων-Ἰωάννης Βουγιουκλάκης εἶναι διδάκτωρ Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἑθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

1. Βλ. Ἰω. Δ. Ζηζιούλας, Μητροπ. Περγάμου, «Ἀπὸ τὸ προσωπεῖον εἰς τὸ πρόσωπον: Ἡ συμβολὴ τῆς πατερικῆς θεολογίας εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ προσώπου», *Χαριστήρια εἰς τιμὴν τοῦ Μητροπολίτου Γέροντος Χαλκηδόνος Μελίτωνος*, ἐκδ. Πατριαρχικοῦ Ἰδρυματος Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 287-292· J. D. Zizioulas, *Being as Communion*, St. Vladimir's Seminary Press, Yonkers, New York 1985, σ. 29 ἐξ.

2. Π.χ. «παρὼν γὰρ ὁ κύων μίμω πλοκὴν ἔχοντι δραματικὴν καὶ πολυπρόσωπον ἄλλας τε μιμήσεις ἀπεδίδου τοῖς ὑποκειμένοις πάθεσι καὶ πράγμασι προσφόρους», Πλούταρχου, *Πότερα τῶν ζώων φρονιμώτερα τὰ χερσαῖα ἢ τὰ ἐνυδρα*, 1, 19.

κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ Ἰω. Ζηζιούλα, ἡ ἀπόπειρα τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀπελευθερωθεῖ συντρίβεται ἀπὸ τὴν εἰμαρμένη. Ἀντίστοιχα, στὴ λατινικὴ γραμματεία ἐπελέγη ἡ λέξις *persona*, ποὺ δηλώνει ἐπίσης τὸ προσωπεῖο, καθὼς ἡ ἐτυμολογία τὴ συνδέει μὲ τὴ λέξις *phersu* τῶν Ἑτρούσκων, ποὺ σήμαινε τὴ νεκρικὴ προσωπίδα. Στὸν ρωμαϊκὸ κόσμο ὁ ὅρος ἀπέκτησε καὶ νομικὴ πτυχή: *persona* εἶναι ὁ ρόλος ποὺ ὑπηρετεῖ ἓνα ἄτομο ἢ ομάδα στὸ πεδίο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ἡ ἔννοια τοῦ νομικοῦ προσώπου διατηρεῖται ὡς σήμερα. Ἔτσι ἐδραιώνεται μία ἀντίληψη ποὺ θὰ ἀκολουθήσει τὴ δυτικὴ Εὐρώπη καὶ στὴ θεολογικὴ σκέψη: Τὸ πρόσωπο ταυτίζεται ὀντολογικῶς μὲ τὴ σχέση του πρὸς ἄλλα πρόσωπα³.

1. Τὰ θεῖα πρόσωπα

Ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς σημασίας τοῦ προσώπου στάθηκαν οἱ τριαδολογικὲς αἱρέσεις, ποὺ ὥθησαν τοὺς Πατέρες τοῦ 4ου καὶ τοῦ 5ου αἰώνων στὸ νὰ διακρίνουν ἀνάμεσα στὴν οὐσία καὶ τὴν ὑπόσταση, ὡς τρόπο ὑπάρξεως τῆς οὐσίας. Ἡ διάκριση μεταξὺ οὐσίας καὶ ὑποστάσεως δὲν ἀπαντᾷ προγενέστερα οὔτε στὴν πατερικὴ γραμματεία⁴. Οἱ Καππαδόκες θεμελίωσαν πρῶτοι τὴ διάκριση⁵, ἀξιοποιώντας ἑλληνικὴ ὀρολογία. Ἦταν μία τολμηρὴ κίνηση, καθὼς ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ παρεξηγηθοῦν ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους ἢ νὰ «δεσμεύσουν» τὸν Θεὸ οἱ ἴδιοι, ὅπως εἶχε παρατηρήσει ὁ Β. Λόσκυ⁶. Ἐπίσης ὁ ὅρος ὑπό-στασις δημιουργοῦσε συνειρμούς μὲ τὸ μοναρχιανικὸ ρεῦμα τοῦ Σαβελλιανισμοῦ καὶ μὲ τὸν νεοπλατωνισμὸ τοῦ Πλωτίνου⁷.

3. Βλ. Ἰω. Δ. Ζηζιούλας, Μητροπ. Περγάμου, «Ἀπὸ τὸ προσωπεῖον εἰς τὸ πρόσωπον...», ὁ.π., σσ. 292-293.

4. «ἐφ' ἑνὸς προσώπου καὶ φύσεως ἢ γοῦν ὑποστάσεως μιᾶς βασανίζων ὁ λόγος τὰ ἐξ ὧν ἐστὶν ἤτοι σύγκειται φυσικῶς». Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Ἀπολογητικὸς ὑπὲρ τῶν *IB' Κεφαλαίων*, PG 76, 352.

5. Πχ. βλ. Μ. Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ ΑΗ'*, PG 32,325.

6. Βλ. Β. Λόσκυ, «Ἡ θεολογικὴ ἔννοια τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου», στό: *Χριστιανικὸν Συμπόσιον Γ'*, Κ. Τσιρόπουλος (ἐπιμ.), ἐκδ. Ἑστία, Ἀθήναι 1969, σσ. 99-104.

7. Πρῶτος κάνει χρῆσιν τοῦ ὅρου ὁ Τερτυλλιανὸς στὰ λατινικὰ καὶ ἀκολουθεῖ στὰ ἑλληνικὰ ὁ Ἰππόλυτος. Βλ. Ἰω. Δ. Ζηζιούλας, Μητροπ. Περγάμου, «Ἀπὸ τὸ προσωπεῖον

Για νὰ ἀποφύγουν τὸν κίνδυνο παρανοήσεως, οἱ Πατέρες τόνισαν ὅτι τὰ πρόσωπα τῆς Ἀγίας Τριάδος ἔχουν κοινὴ οὐσία, ἀλλὰ διακρίνονται κατὰ τὰ ὑποστατικά τους ιδιώματα: τὸ ἀγέννητον τοῦ Πατρός, τὸ γεννητὸν τοῦ Υἱοῦ καὶ τὸ ἐκπορευτὸν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ διασάφηση τῆς διαφορᾶς μεταξύ οὐσίας καὶ ὑποστάσεως ἐπέτρεψε τὴν ἀντιμετώπιση χριστολογικῶν αἱρέσεων στὴ συνέχεια, μὲ τὴν υπεράσπιση τῆς ὑποστατικῆς ἐνότητος τῶν δύο φύσεων στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ.

Τὸ πρόσωπο γιὰ τὴν ἀνατολικὴ θεολογία ἀποτελεῖ τό «εἶναι» τοῦ Θεοῦ. Τὸ πρόσωπο ὅταν ἐνεργεῖ, ἐνεργεῖ ὡς ὅλον⁸. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς ἡ ΣΤ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, καταδικάζοντας τὶς θέσεις τοῦ Μονοθελητισμοῦ/Μονοενεργητισμοῦ, διατράνωσε ὅτι ἡ ἐνέργεια καὶ ἡ θέληση ἀποτελοῦν ιδιώματα τῆς οὐσίας καὶ ὄχι τῆς ὑποστάσεως. Ὡστόσο ἡ Σύνοδος, ἀκολουθώντας τὴ θεολογία τοῦ Μ. Ἀθανασίου καὶ τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων, τόνισε ὅτι στὴν περίπτωσι τοῦ Χριστοῦ ἓνας εἶναι ὁ ἐνεργῶν, ἂν καὶ δύο οἱ φυσικὲς Του ἐνέργειες, διότι ὁ Λόγος εἶναι αὐτὸς ποὺ κινητοποιεῖ τὶς ἐνέργειες. Ὑπάρχει διάκριση μεταξύ ἐνεργοῦντος, ἐνεργείας καὶ ἐνεργηθέντος⁹.

Τὸ θεῖο πρόσωπο εἶναι ἐλεύθερο, δὲν δεσμεύεται ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἀναγκαιότητα. Ὁ Πατὴρ ὑπάρχει ἐπειδὴ τὸ θέλει, ὄχι ἐπειδὴ ἀναγκάζεται¹⁰. Μὴ δεσμευόμενος οὔτε ἀπὸ τὴν ἀπολυτότητα τῆς οὐσίας Του, γεννᾷ ἀχρόνως τὸν Υἱὸ καὶ ἐκπορεύει τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Στὸν πυρῆνα τῆς θεότητος εὐρίσκεται κοινωνία μεταξύ προσώπων. Ὅταν γίνεται λόγος περὶ τριαδικῆς κοινωνίας, αὐτὴ ἀφορᾷ τὴν ἀγαπητικὴ ἐνότητα, ὄχι ἀπλὴ συνύπαρξη ἢ ἐπικοινωνία. Ὁ Τριαδικὸς Θεός, ὄντας κοινωνία, εἶναι καὶ ἀγάπη¹¹. Ὁ Ἰω. Ζηζιούλας ἀποτύπωσε τὰ παραπάνω στὴν ὄντολογικὴ ἐξίσωση: εἶναι=κοινωνία=ἐλευθερία¹².

εἰς τὸ πρόσωπον...», ὁ.π., σσ. 294-296.

8. Βλ. Μ. Βασιλείου, *Κατὰ Εὐνομίου*, PG 29,756.

9. Βλ. Ἰω. Καρμίρης, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθῆναι 1960, τ. Α', σσ. 221-224. Βλ. Δ. Κοντοστεργίου, *Ἡ ΣΤ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ ἡ θεολογία τῆς*, ἐκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 223.

10. «Ὁ δὲ ἐπὶ πάντων Θεὸς ἐξαίρετόν τι γνῶρισμα τῆς ἑαυτοῦ ὑποστάσεως, τὸ Πατὴρ εἶναι, καὶ ἐκ μηδεμιᾶς αἰτίας ὑποστῆναι, μόνος ἔχει» Μ. Βασιλείου, *Κατὰ Εὐνομίου*, PG 29,5 45. Βλ. D. Chiapetti, *The Father's Eternal Freedom*, ἐκδ. James Clarke & Co., Cambridge UK 2022, σ. 112.

11. Α' Ἰω. 4, 16.

12. Πρβλ. J. D. Zizioulas, *Being as Communion*, ὁ.π., σ. 40· D. Farrow, «Πρόσωπο καὶ

Στή δυτική σκέψη ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτης ταύτισε τὰ πρόσωπα μὲ τὶς μεταξὺ τοὺς σχέσεις, προκειμένου νὰ προστατεύσει, ὅπως ἔκρινε, τὴν ἀπλότητα τῆς θείας οὐσίας: «Τὰ πρόσωπα εἶναι οἱ ἴδιες οἱ σχέσεις (*personae sunt ipsae relationes*). Ἀρκεῖ ἡ σχέση γιὰ τὴ διάκρισή τους»¹³. Ἡ δυτική σκέψη ἀκολουθεῖ συνεπῶς τὴν οὐσιοκρατική καὶ ὄχι τὴν προσωποκεντρική κατεύθυνση¹⁴.

2. Ὁ ἄνθρωπος ὡς πρόσωπο

Ἡ ἐλευθερία τοῦ Θεοῦ φανερώνεται βιβλικῶς ἤδη ἀπὸ τοὺς πρώτους στίχους τῆς *Γενέσεως*, ὅταν ὁ κόσμος καὶ μαζὶ μὲ αὐτὸν ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖται ἀπὸ τὸν Θεὸ δίχως ἐξαναγκασμὸ καὶ, ὅπως γράφεται ἀργότερα, «ἐξ οὐκ ὄντων»¹⁵. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ὑπόλοιπα κτίσματα, ἡ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου εἰσάγεται μὲ αὐτοπροτροπή, εἶναι μία ἔκτακτη προσωπικὴ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ: «ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ κατ' ὁμοίωσιν»¹⁶. Ἐδῶ περικλείεται ἡ βιβλικὴ ὄντολογία καὶ ἐσχατολογία περὶ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος φέρει τὴν εἰκόνα τοῦ Θεοῦ καὶ προορίζεται νὰ θεωθεῖ κατὰ χάριν. Βιβλικά δὲν χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος πρόσωπο, μόνον ἡ λέξις ἄνθρωπος.

Ἡ ἔρμηνεία τῆς εἰκόνας τοῦ Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο κατὰ κανόνα ἐπικεντρώνεται στὰ πνευματικά του χαρίσματα, ἰδίως τὸ νοερὸν καὶ τὸ αὐτεξούσιον. Ὁ Ν. Μπρατσιώτης διέκρινε ὡς χαρακτηριστικὰ τῆς εἰκόνας Θεοῦ ἐντὸς τοῦ ἀνθρώπου τὸ κοινωνικόν, τὸ ἀρχικόν καὶ τὸ δημιουργικόν¹⁷. Κατὰ τὴν ἔρμηνεία ποὺ προέβαλε ὁ Σ. Μπουλγκάκωφ

Φύση: Ἡ διαλεκτικὴ ἀναγκαιότητας-ἐλευθερίας στὸν Ἰωάννη Ζηζιούλα», στό: Ἡ θεολογία τοῦ Ἰωάννη Ζηζιούλα: Πρόσωπο καὶ Ἐκκλησία, D. H. Knight, Ἰω. Πλεξίδας (ἐπιμ.), μετάφρ. Δ. Καλογεράκης, ἐκδ. Degiorgio, Ἀθήνα 2009, σσ. 171-173.

13. *Summa Theologica*, I, 40, 2. Πρβλ. Boethius, *De Trinitate*, 178, 310. Περὶ τῆς θωμικῆς ἀντιλήψεως τοῦ προσώπου βλ. G. Emery, "The Dignity of Being a Substance: Person, Subsistence, and Nature", *Nova et Vetera* [English Edition/ St. Paul Center of Biblical Theology], 9, 4 (2011), σσ. 991-1001.

14. Βλ. Σ. Γιαγκάζογλου, «Ὁ διάλογος θεολογίας καὶ φιλοσοφίας. Ἡ θεολογικὴ ἔρμηνευτικὴ τοῦ Νίκου Νησιώτη», *Θεολογία* 84, 3 (2013), σσ. 29-49, ἐδῶ σ. 40.

15. *B' Max.* 7, 28.

16. *Γεν.* 1, 26.

17. Βλ. Ν. Μπρατσιώτης, *Ἀνθρωπολογία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, Ἀθῆναι ^s1996, σσ.

ὁ ἄνθρωπος πλάσθηκε ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ Ὑιοῦ, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐνανθρωπήσει¹⁸. Συνεπῶς καὶ τὸ σῶμα ἀνήκει στὴν εἰκόνα αὐτῇ. Ἄν καὶ χοϊκό, εἶναι θεῖο δημιούργημα. Δέχεται τὴν ψυχὴ (έβρ. *nephesh*)¹⁹, καὶ στὴν Καινὴ Διαθήκη ὀνομάζεται ναὸς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος²⁰. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι διφυής, μὲ σῶμα καὶ ψυχὴ, ἀποτελεῖ δὲ τὴν κορωνίδα τῆς δημιουργίας²¹. Ἐπιφορτίζεται μὲ τὴν εὐθύνη τοῦ οἰκονόμου τῆς κτίσεως²². Ὁ Θεὸς δηλώνει: «οὐ καλὸν εἶναι τὸν ἄνθρωπον μόνον»²³, διότι ὁ ἄνθρωπος προορίζεται νὰ ζεῖ κοινωνικά.

Στὴ Γένεση ὁ ἄνθρωπος κάνει χρῆση τῆς ἐλευθερίας του κατὰ τρόπον ποὺ ἀγνοεῖ τὸν θεόδοτο χαρακτήρα της, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸν Θεό. Ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν Δημιουργὸ προσκαλεῖ τὸν θάνατο, τὴν ἐπιστροφὴν στὸ μηδέν²⁴. Ὅμως ὁ ἄνθρωπος δὲν πλάσθηκε γιὰ τὸν θάνατο καὶ ἡ καρδιά του δὲν παύει νὰ λαχταρᾷ τὴν αἰωνιότητα²⁵. Καθὼς οἱ συνθήκες καθίστανται δυσχερεῖς, ὁ ἄνθρωπος ἀναπτύσσει τεχνικὸ πολιτισμὸ γιὰ νὰ τιθασεύσει τὴν ἀφιλόξενη πλέον φύση. Αὐτὸ δὲν συνιστᾷ ἁμαρτωλὴ παρέκκλιση· ἀντιμετωπίζεται βιβλικὰ ὡς πρόνοια τοῦ Θεοῦ, ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐπιζῇ τῆς πτώσεως. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ ὕμνος στὴ Σοφία Σειράχ 38, 1-15 πρὸς τὴν Ἱατρικὴ Ἐπιστήμη καὶ τοὺς λειτουργοὺς της. Θεωρεῖ τὴν ἀσθένεια ἀποτέλεσμα ἁμαρτίας, ἀλλὰ τίς ὑπηρεσίες τοῦ ἱατροῦ τίς ἀποδίδει στὴ θεία πρόνοια. Τὸ

269-280.

18. Βλ. S. Boulgakov, *Du Verbe Incarné*, μετάφρ. C. Andronikof, Lausanne 1982, σσ. 61-64. Βλ. καὶ Ἱερεμίας Φούντας, Μητροπ. Γόρτυνος καὶ Μεγαλοπόλεως, *Ἡ δημιουργία τοῦ Κόσμου καὶ τοῦ Ἀνθρώπου*, Δημητσάνα-Μεγαλόπολη 2011, σ. 40, σημ.

19. Περὶ τῆς χρήσεως τῶν ὄρων *nephesh*, *ruach* καὶ *neshamah*, ποὺ δηλώνουν τὸ πνευματικὸ στοιχεῖο τοῦ ἀνθρώπου στὸ μασοριτικὸ κείμενο, βλ. N. Μπρατσιώτης, *Ἀνθρωπολογία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, ὅ.π., σσ. 222-223. Περὶ τῶν ὄρων *tselem* (εἰκόνα) καὶ *demuth* (ὁμοίωση) βλ. αὐτόθι, σσ. 227-245. Περὶ τῆς προταθείσας ἐρμηνείας τῆς εἰκόνης Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο, ὡς ἀφορώσης ἀποκλειστικὰ τὸ σῶμα ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς μελετητὲς H. Gunkel, P. Humbert καὶ L. Köhler, βλ. αὐτόθι, σσ. 247-261.

20. Α' Κορ. 6, 19.

21. Γεν. 1, 28.

22. Γεν. 2, 15.

23. Γεν. 2, 18.

24. Βλ. Ἰω. Ζηζιούλας, Μητροπ. Περγάμου, *Ἡ Κτίσις ὡς Εὐχαριστία: Θεολογικὴ προσέγγιση στὸ πρόβλημα τῆς Οἰκολογίας*, ἐκδ. Ἀκρίτας, 2019, σσ. 79-91.

25. Βλ. W. Zimmerli, *Ἐπίτομη Θεολογία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 1981, σ. 208.

γεγονός της πτώσεως οδηγεί στη δυνατότητα μὴ ὀρθῆς χρήσεως τῶν τεχνικῶν ἱκανοτήτων, ὅπως ἀποτυπώνει ἡ διήγηση τῆς Βαβέλ. Σὲ ἄλλες διηγήσεις ὅμως αὐτὴ ἡ ἱκανότητα ὑπηρετεῖ τὸ σχέδιο τοῦ Θεοῦ, ὅπως στὸν Κατακλυσμό. Καθὼς ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκεται σὲ σύγκρουση μὲ τὸν Δημιουργό, εὐρίσκεται καὶ σὲ δυσαρμονία μὲ τὴν κτίση²⁶.

Οἱ συνέπειες τῆς ἄλογης χρήσεως τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου παρουσιάζονται ὡς συλλογικὲς τιμωρίες στὰ ἀρχαιότερα στρώματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὅπως στοὺς Προφῆτες καὶ στὸν Δευτερονομιστὴ²⁷. Ἀργότερα, στὴ σοφιολογικὴ γραμματεία, τὰ διλήμματα τίθενται σὲ ἐπίπεδο προσωπικό²⁸, καθὼς ἐπιχειρεῖται νὰ δοθοῦν ἀπαντήσεις στὸ πρόβλημα τῆς θεοδικίας ὑπὸ τὴν ἐπίδραση ἐλληνιστικοῦ περιβάλλοντος. Παρὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἐρμηνειῶν, ὑπάρχουν ὁρισμένες σταθερὲς ἀντιλήψεις στὴν Παλαιὰ Διαθήκη: τὸ κακὸ οδηγεῖ πάντοτε στὸ χάος²⁹ καὶ ὁ Νόμος εἶναι τὸ μέτρο μὲ τὸ ὁποῖο διακρίνονται οἱ ἀγαθὲς καὶ οἱ κακὲς πράξεις· εἶναι ὁ αὐστηρὸς φρουρὸς τῆς διακρίσεως τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὸ βέβηλο. Αὐτὴ ἡ διάκριση ἔχει ζωτικὴ σημασία γιὰ τὸν Ἰσραήλ. Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ ἐγγυητὴς τῆς ἐπιβιώσεώς του. Τὸ ἅγιον (ἔβρ. *qadosh*) σχετίζεται μὲ τὴ δύναμη τοῦ Θεοῦ, ποὺ ὀνομάζεται καὶ *Yahweh Tsebaoth*, δηλαδὴ Κύριος τῶν Δυνάμεων³⁰. Τὸ κατ' ἐξοχὴν κακὸ εἶναι ἡ παρεκτροπὴ πρὸς τὴν εἰδωλολατρία, ἀλλὰ δὲν περιορίζεται ἐκεῖ. Ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη δὲν ἀπουσιάζει ὁ καυτηριασμὸς κάθε κοινωνικῆς ἀδικίας³¹. Τὸ κακὸ σταδιακὰ ὑποστασιοποιεῖται ὡς ὁ Σατανᾶς³².

Ὁ ἄνθρωπος στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ὑποφέρει ὄχι ἀπὸ ἔλλειψη ἐλευθερίας, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀπόσυρση τῆς εὐλογίας τοῦ Θεοῦ, ὅταν ὁ ἴδιος ἐπιλέγει νὰ ἀψηφήσει τὸν θεόσδοτο χαρακτῆρα της³³. Δὲν ἀπουσιάζει ὅμως οὔτε τότε ἡ θεϊκὴ μέριμνα. Ὁ Θεὸς συμπαρίσταται μέσῳ τῶν

26. Βλ. Μ. Φαράντος, *Δογματικά καὶ Ἠθικά Ι*, Ἀθῆναι 1983, σσ. 246-249.

27. Ἐνδεικτικὰ βλ. *Δευτερ.* 30, 15-18· *Ἠσ.* 1, 19-20.

28. Βλ. *Σοφ. Σειρ.* 15, 14-17.

29. Βλ. Μαρία Παζάρσκη, «Τὸ Κακὸ στὴ Σοφιολογικὴ Γραμματεία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης», *Σύνθεσις*, 2, 2 (2019), σσ. 111-135.

30. Βλ. P. Jenson, "Holiness in the Priestly Writings of the Old Testament", στό: S. C. Barton (ἐπιμ.), *Holiness, Past & Present*, T&T Clark, Edinburgh 2002, σσ. 96-99.

31. Βλ. W. Dietrich, *Jesaja und die Politik*, ἐκδ. Chr. Kaiser Verlag, München 1976, σ. 15.

32. Βλ. Δ. Καϊμάκης, *Ἡ ἰουδαϊκὴ ἀποκαλυπτικὴ γραμματεία καὶ ἡ θεολογία της*, ἐκδ. Βάνια, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 199.

33. Βλ. Ἰω. Ζηζιούλης, Μητροπ. Περγάμου, *Ἡ Κτίσις ὡς Εὐχαριστία...*, ὁ.π., σσ. 105-113.

κλητῶν του καὶ πολλὰς φορὲς ἐμφανίζεται ὁ ἴδιος μὲ μορφὴ ἀγγέλου³⁴, ὡς μία προεικόνιση τῆς ἐνανθρωπήσεως.

Στὴν Καινὴ Διαθήκη ἡ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ ἀνατρέπει πολλὰς διαδεδομένες ἀντιλήψεις γιὰ τὸ τί εἶναι ἀρεστὸ στὸν Θεό. Ὁ Ἰησοῦς δὲν καταργεῖ τὸν Νόμο, ἀλλὰ προτάσσει τὴν ἀγάπη ὡς τὴν αὐθεντικώτερη ἐρμηνεία του ἔναντι τῆς ἐμμονῆς τῶν Φαρισαίων στὴν τελετουργικὴ καθαρότητα³⁵. Ἡ ἀγάπη ἐκδηλώνεται καὶ πρὸς τὸν Θεὸ καὶ πρὸς τὸν πλησίον. Ἀποτελεῖ τὸ κριτήριό τῆς σωτηρίας³⁶. Ὁ Χριστὸς συναντᾷ κάθε ἄνθρωπο καὶ ἀπευθύνεται προσωπικὰ σὲ κάθε ἀκροατὴ ἀνάλογα μὲ τὶς ἀντιληπτικὰς ἰκανότητες ἐκάστου³⁷. Γιὰ νὰ νικήσει τὸν θάνατο, προσφέρει τὴν Ἀνάστασή Του, ποὺ διέρχεται ἀπὸ τὴ θυσία³⁸.

Ὁ ἄνθρωπος προσκαλεῖται στὴν Ἐκκλησία γιὰ νὰ συμμετάσχει στὴν Ἀνάσταση ὡς μέλος Χριστοῦ. Ἐκεῖ βιώνει τὴν ὑπαρξή του ὡς πρόσωπο εὐχαριστιακά: Συνενώνεται μὲ τὸν ἄλλο ἄνθρωπο καὶ ὅλοι μαζί συσσωματώνονται μὲ τὸν ἀναστάντα Χριστό. Ἡ κοινωνία γίνεται τὸ μέσο τῆς σωτηρίας. Ἀκόμη καὶ μία ὀλιγοπρόσωπη κοινότητα πιστῶν ποὺ τελεῖ τὴ Θεία Εὐχαριστία περικλείει τὴν καθολικότητα τῆς μετοχῆς τῆς ἀνθρωπότητος στὴ σωτηρία³⁹.

Ὁ ἄνθρωπος δὲν σώζεται μὲν ἂν ἑαυτοῦ, ὡστόσο ἀπαιτεῖται ἡ ἐλεύθερη συνέργεια ἐκ μέρους του. Δύναται νὰ συνεργασθεῖ γιὰ νὰ σωθεῖ ὁλόκληρη ἡ Δημιουργία, καθὼς ἡ Χάρις διαχέεται σὲ ἐκείνη μέσω τῶν μυστηρίων. Τὰ γεννήματα τῆς γῆς μεταβάλλονται σὲ Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ κατὰ τὴν Ἀγία Ἀναφορά⁴⁰. Ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ τὸν ἱερέα τῆς κτίσεως.

Παρατηροῦμε ἐν τέλει ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς μετοχῆς μας στὴν Ἐκκλησία δὲν εἶναι κάποιο ἀφηρημένο ἰδεῶδες, ἀλλὰ ἡ ἔνωσή μας μὲ πρόσωπο, τὸν Χριστό.

34. Βλ. W. Zimmerli, *Επίτομη Θεολογία...*, ὁ.π., σσ. 90-91.

35. *Ματθ.* 22, 40.

36. *Ματθ.* 25, 31-46.

37. Βλ. Θ. Ἰωαννίδης, *Διδακτικὴ τῶν βιβλικῶν κειμένων*, ἐκδ. Ἑννοια, Ἀθήνα 2016, σσ. 28-29, 61, 186.

38. *Γαλ.* 3,13.

39. Βλ. J. D. Zizioulas, *Being as Communion*, ὁ.π., σσ. 145-150.

40. Βλ. Κ. Ἰω. Μπελέζος, «Παγκοσμιοποίηση καὶ Καινὴ κτίση», *Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Α.*, τ. 38 (2003), σσ. 513-516.

3. Ὅψεις τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας στὴ φιλοσοφικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ σκέψη

Τὸ θέμα αὐτὸ ὑπερβαίνει τὶς δυνατότητές μας καὶ τοὺς σκοποὺς τοῦ παρόντος, ὡστόσο μία ἐνδεικτικὴ παράθεση κρίνεται ἀπαραίτητη γιὰ τὴν πληρέστερη παρουσίαση τοῦ θέματος, διότι ἡ ἔννοια τοῦ προσώπου ἀποτελεῖ κορυφαία συμβολὴ τοῦ θεολογικοῦ στοχασμοῦ στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη⁴¹. Ἡ φιλοσοφία παρέλαβε τὴν ἔννοια καὶ τὴν ἐπεξεργάσθηκε ποικιλοτρόπως.

Ὁ René Descartes ἢ Καρτέσιος (1596-1650) ἀντιμετώπισε τὸ ζήτημα τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας στὴ βάση τῆς πίστεως στὴ λεγόμενη *ζωτικὴ ἐνέργεια*. Ὁ καρτεσιανὸς *δυϊσμός* μεταξὺ αὐλοῦ νοῦ καὶ βιολογικοῦ ἐγκεφάλου ἔγινε μέσον γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῆς ὑπάρξεως ἐλευθέρας βουλήσεως στὸν ἄνθρωπο⁴². Σύγχρονοι καὶ μεταγενέστεροι φιλόσοφοι ἀμφισβήτησαν τὸν *δυϊσμό* τοῦ Καρτέσιου, ἰδίως ὁ Thomas Hobbes (1588-1679), μεταθέτοντας σὲ ὕλιστικὴ βάση τὴν Ἠθικὴ. Μία μερίδα κινήθηκε πρὸς τὸν Ὀφελιμισμό καὶ τόνισε πὺς ὁ ἄνθρωπος ἐκλέγει ὡς ἀγαθὸ αὐτὸ ποὺ προσλαμβάνει ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις του ὡς τὸ πλέον εὐχάριστο, σὲ ἀτομικὸ ἢ συλλογικὸ ἐπίπεδο. Σχετικὲς θέσεις ἀποτυπώθηκαν στὰ ἔργα τῶν David Hume (1711-1776), Jeremy Bentham (1748-1832), John Stuart Mill (1806-1873) καὶ ἄλλων⁴³.

Υπῆρξαν ἄλλες προσεγγίσεις, ποὺ ἀρνήθηκαν τὸν ὠφελισμό καὶ διέκριναν τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ὑπερτάτου ἠθικοῦ νόμου. Ἡ σπουδαιότερη προσπάθεια ἀνήκει στὸν Immanuel Kant (1724-1804). Κατ' αὐτὸν ὁ ἄνθρωπος καλεῖται νὰ ξεπεράσει τὶς ἐγωπαθεῖς του ροπὲς καὶ νὰ ἀσκήσει τὸν *Λόγο*, ὥστε νὰ ἀφήσει πίσω του τὸ ἐνστικτώδες καὶ ἡδονιστικὸ στάδιο, τὸ ὁποῖο ὁ Kant συσχέτιζε μὲ τὴν ἀνηθικότητα. Ὁ Λόγος εἶναι τὸ μέσον γιὰ νὰ ἀναχθεῖ ὁ ἄνθρωπος στὸ ἐπίπεδο τῆς Ἠθικῆς⁴⁴. Τὸ

41. Βλ. Γ. Φλωρόφσκυ, *Θέματα Ὁρθοδόξου Θεολογίας*, ἐκδ. Ἅρτος Ζωῆς, Ἀθῆναι 1973, σ. 154.

42. Βλ. A. J. Ayer, *The Concept of a Person and other essays*, MacMillan Education, London-New York 1973, σσ. 82-83.

43. Βλ. R. Crisp, *Routledge Philosophy Guidebook to Mill on Utilitarianism*, Routledge, London-New York 1997, σσ. 19-23, 55.

44. Βλ. S. J. Kerstein, *Kant's Search for the Supreme Principle of Morality*, Cambridge University Press, Cambridge, U.K. – New York 2002, σσ. 22-32.

άνθρωπινο πρόσωπο κατά τον Kant δύναται να αναλάβει οποιαδήποτε δράση μόνον ἐφ' ὅσον ἀποδέχεται ὅτι ἡ δράση αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει παγκόσμιον νόμον. Ἄν ἡ κρίση τοῦ ἀνθρώπου δὲν συναινεῖ σὲ αὐτό, τότε ἡ δράση δὲν κρίνεται ἠθικὴ⁴⁵.

Ἡ φιλοσοφία τοῦ Hegel (1770-1831), ποὺ ἔλαβε ὑπ' ὄψιν τὸ ἔργο τοῦ Kant, εἶδε ἐπίσης ὡς προορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου τὴν ὑπέρβαση τοῦ ἐγωισμοῦ. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Kant, ὁ Hegel εἶδε τὴν ἠθικὴ ὄχι ὡς ἔμφυτη ιδιότητα, ἀλλὰ ὡς προῖον ὠριμάνσεως τῆς αὐτοσυνειδησίας τοῦ ἀνθρώπου μέσα ἀπὸ τὴ σχέση πρὸς τὸν «Ἄλλο». Ὁ ἄνθρωπος δὲν γεννιέται, ἀλλὰ γίνεται κοινωνικῶς πρόσωπο, καθὼς ἀναγνωρίζεται ὡς τέτοιο ἀπὸ τὸ ἄλλο πρόσωπο⁴⁶.

Ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα στὸν τρόπο θεάσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐκδηλώθηκαν ποικίλες τάσεις. Γιὰ τὸν Friedrich Nietzsche (1844-1900) ὁ ἄνθρωπος καλεῖται νὰ διαμορφώσει τὰ νέα ἰδεώδη του, ὑπερβαίνοντας ἑαυτὸν ὄχι κοινωνικά, ἀλλὰ ἀτομικά, γενόμενος ὑπεράνθρωπος. Ὁ Ὑπαρξισμὸς, ἀπὸ τὸν Søren Kierkegaard (1813-1855) μέχρι τὸν Jean Paul Sartre (1905-1980), προέβαλε τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία, ἀκόμη καὶ ὡς παράγοντα ὑπαρξιακοῦ τρόμου.

Στὸν ἀντίποδα, ἡ Βιολογία ἀνέδειξε τὸν Ντετερμινισμό, εἰσάγοντας τὴν ἔννοια τοῦ γονιδίου. Ἡ θέση τοῦ Δαρβίνου (Charles Darwin, 1809-1882) περὶ ἐξελιξέως μέσω φυσικῆς ἐπιλογῆς⁴⁷ καὶ ἡ ἀνακάλυψη τῆς ἐλικοειδοῦς δομῆς τοῦ DNA ἀπὸ τοὺς J. Watson καὶ F. Crick τὸ 1953 σήμαινε ὅτι οἱ μελλοντικὲς ἐπιλογὲς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι καταγεγραμμένες στὸν γενετικὸ χάρτη του.

Κατὰ μία δημοφιλῆ θεωρία, ποὺ ἐκλαϊκεύθηκε ἀπὸ τὸν Βρετανὸ βιολόγο R. Dawkins στὸν 20ο αἰῶνα, τὰ γονιδία μας εἶναι «ἐγωιστικοί» ἀντιγραφεῖς τοῦ ἑαυτοῦ τους καὶ μᾶς ἐξουσιάζουν μὲ σκοπὸ τὴ διαιώνισή τους⁴⁸. Ὁ ἀλτρουισμὸς αἰτιολογεῖται μέσα ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς ὡς μία κατὰ βάθος φίλαυτη συμπεριφορά: Ἡ ἀλληλοπροστασία τῶν μελῶν μιᾶς οἰκογένειας συνιστᾷ ἐξελικτικὸ

45. Βλ. S. J. Kerstein, *Kant's...*, ὁ.π., σ. 18.

46. Βλ. Ph. J. Kain, *Hegel and the Other: A Study of the Phenomenology of Spirit*, State University of New York Press, New York 2005, σσ. 39-44.

47. Βλ. S. Rose, *Μονοπάτια τῆς ζωῆς. Βιολογία, Ἐλευθερία, Ντετερμινισμός*, μετάφρ. Κατερίνα Παπασταύρου, ἐκδ. Κάτοπτρο, Ἀθήνα 2005, σσ. 242-247, 264-267.

48. Βλ. R. Dawkins, *The Selfish Gene*, Oxford University Press, Oxford 1976.

πλεονέκτημα στὸν στίβο τῆς ἐπιβίωσης⁴⁹. Ὡστόσο στὴ σύγχρονη Βιολογία καταγράφεται καὶ τάση ὑπὲρ τῆς ἀναγνωρίσεως ἐλευθερίας στὸν ἄνθρωπο: δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἐλεύθερος μὲν ἀπὸ τὴν κληρονομικότητα, οὔτε ἀπὸ ἐπίκτητα χαρακτηριστικά, ἀλλὰ ἀπομένει χώρος στὴν προσωπικὴ βούληση⁵⁰.

Ἡ θεολογικὴ ἀνθρωπολογία περιλαμβάνει ἤδη αὐτὴν τὴ συνθετότητα: ὑπάρχει πίστη στὴ σχετικὴ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου⁵¹, ποὺ περιορίσθηκε λόγῳ τῆς πτώσεως, ἀλλὰ ἡ ἐλευθερία δὲν ἐξαφανίσθηκε. Μόνον διὰ τῆς θεωρίας τοῦ Ἀπολύτου Προορισμοῦ ἀπορρίφθηκε θεολογικῶς ἡ ὑπαρξὴ ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας⁵².

4. Τεχνικὴ καὶ Πληροφορικὴ

Ὅπως προαναφέρθηκε, ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς δὲν ἀντιμετωπίζεται θεολογικῶς ὡς ἐγγενῶς κακός. Ὁ βιβλικὸς μονοθεϊσμὸς ἐξ ἄλλου ἀπομάγευσε τὴ Δημιουργία ἐπιτρέποντας τὴν ἐπιστημονικὴ τῆς μελέτης, ὅπως ὑπογράμμιζε ὁ Νίκος Νησιώτης⁵³. Ὡστόσο ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πτωτικότητά του, δύνανται νὰ ὀδηγήσουν σὲ ἐφαρμογὲς τῶν τεχνικῶν ἱκανοτήτων ποὺ ἐπιφέρουν τὴν καταστροφή, ὅπως φάνηκε κατὰ τοὺς δύο παγκόσμιους πολέμους, τὸν Ψυχρὸ Πόλεμο καὶ τὰ οἰκολογικὰ ἀδιέξοδα. Ἡ ἀμφισημία τῆς τεχνολογίας ἀνήκει στίς προδιαγραφές της: Καθετὶ ποὺ παράγει δὲν ἀποκλείει τὴν κακὴ χρῆση τοῦ⁵⁴.

49. Βλ. E. O. Wilson, *Sociobiology: The Abridged Edition*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. – London 1980, σσ. 22, 37 κ.έ.

50. Βλ. S. Rose, *Μονοπάτια τῆς ζωῆς...*, ὁ.π., σσ. 28-31.

51. Βλ. J. Cowborn, *Free Will, Predestination and Determinism*, Marquette University Press, Milwaukee 2008, σσ. 56-67, 76-77.

52. Ἄν καὶ γνωστότερος ὑποστηρικτὴς τῆς εἶναι ὁ Καλβῖνος, ἰσχυρὴ ἐπίδραση ἄσκησε καὶ τὸ ἔργο τοῦ Αὐγουστίνου Ἰππῶνος *De praedestinatione sanctorum* (Περὶ τοῦ προορισμοῦ τῶν Ἁγίων). Βλ. M. Levering, *Predestination: Biblical and Theological paths*, Oxford University Press, Oxford 2011, σσ. 44-52.

53. Βλ. Στ. Γιαγκάζογλου, «Ὁ διάλογος θεολογίας καὶ φιλοσοφίας. Ἡ θεολογικὴ ἐρμηνευτικὴ τοῦ Νίκου Νησιώτη», *Θεολογία* 84, 3 (2013), σσ. 29-49, ἐδῶ σσ. 43-44.

54. Βλ. Ἀλ. Κατσαράς, «Τεχνολογία: Ζήτημα (ἀπλῶς) χρήσεως, ἢ καὶ φύσεως καὶ στάσεως;», *Θεολογία* 90, 3 (2019), σσ. 5-17.

Ἦδη ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα ὁ εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς ἄρχισε νὰ ἐπικεντρώνεται στὴν πρόοδο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ἐξελίξεις ποὺ συνέβαλαν σὲ αὐτὸ ἦταν ἀσφαλῶς ἡ τυπογραφία, ἡ θρησκευτικὴ μεταρρύθμιση ποὺ περιόρισε τὸν αὐστηρὸ ἔλεγχο τῆς Ρώμης στὴν ἐκπαίδευση καὶ συνακόλουθα ὁ Οὐμανισμὸς ποὺ ἀναδύθηκε. Παρατηρήθηκε ἡ σταδιακὴ διάδοση τοῦ πνεύματος τοῦ Θετικισμοῦ καὶ ἡ βεβαιότητα τῆς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ ὅτι ἡ ἐπιστῆμη θὰ ἀπαντήσῃ σὲ ὅλα τὰ μυστήρια, καθιστώντας τὴ θρησκευτικότητα περιττή. Ἡ ἐπιστημονικὴ πρόοδος ὅμως ἔφερε τελικὰ τὴν ἀμφισβήτηση τῶν παραδοσιακῶν πυλώνων τῆς ιδίας τῆς ἐπιστῆμης, συγκεκριμένα τῆς εὐκλείδειας γεωμετρίας καὶ τῆς νευτώνειας φυσικῆς⁵⁵. Ἡ ἐπιστημονικὴ πρόταση σήμερα ὀρίζεται μᾶλλον ἀποφατικὰ παρὰ θετικιστικά: Δὲν εἶναι ἀκλόνητη ὡς ἀποδεδειγμένη ἀλλὰ ἀπεναντίας εἶναι ἀνοικτὴ στὴν ἀναίρεση καὶ διατελεῖ σὲ ἀναμονὴ τῆς ἀντικαταστάσεώς της ἀπὸ μία ἄλλη θεωρία, ἀρτιώτερη βάσει τῆς ἀρχῆς τοῦ «ξυραφιοῦ τοῦ Ὁκαμ», δηλαδὴ οἰκονομικώτερη σὲ ἀξιοματικὲς παραδοχές⁵⁶. Θὰ λέγαμε ὅτι στὴν εὐρύτερη κοινὴ γνώμη κυριαρχεῖ ἀκόμη μία παρωχημένη ἐντύπωση περὶ ἐπιστῆμης: Θεωρεῖται πὼς ὅλες οἱ προτάσεις της εἶναι ἀδιαμφισβήτητες καὶ πὼς τὸ μέλλον δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι καλύτερο, ἀφοῦ ἡ πρόοδος ταυτίζεται μονοδιάστατα μὲ τὴν τελειοποίησιν τῶν τεχνικῶν μέσων.

Ὅπως παρατηροῦσε ὁ Σπυρίδων Κυριαζόπουλος⁵⁷, ὁ σχολαστικισμὸς τῆς δυτικῆς θεολογίας, ποὺ εἶχε στηριχθεῖ στὴν ἀριστοτελικὴ σκέψη, εἶχε ἐγκλωβίσει τὴν ἔρευνα σὲ θεωρητικὲς ἀσκήσεις ἐπὶ χάριτος χωρὶς πρακτικὸ ἀντίκρουσμα. Ἡ ἀνάδυση τοῦ τεχνικοῦ πνεύματος ἤλθε μὲ τὴν ἀμφισβήτηση τοῦ σχολαστικισμοῦ καὶ ὥθησε περαιτέρω πρὸς τὸν ἐμπειρισμὸ μὲ τὴν ἀξιοποίησιν τοῦ πειράματος. Ὡστόσο, μαζὶ μὲ τὸν σχολαστικισμὸ ἐγκαταλείφθηκε ἡ ὄντολογία καὶ ἡ τελεολογία. Δὲν μᾶς ἀπασχολεῖ πλέον ἡ ἀναζήτησις τοῦ σκοποῦ πίσω ἀπὸ τὶς κινήσεις τῶν

55. Βλ. Στ. Θεοδοσίου, «Ἐπιστῆμη, Θεολογία, Τεχνολογία καὶ Κοινωνία», *Θεολογία* 90, 3 (2019), σσ. 57-76· Μ. Φαράντος, *Δογματικά καὶ Ἠθικά Ι*, ὁ.π., σ. 248.

56. Ὁρόσημο ὡς πρὸς αὐτὸ ἀπετέλεσε τὸ ἔργο τοῦ Karl Popper, *Logik der Forschung* (*Ἡ λογικὴ τῆς ἔρευνας*, 1934), ποὺ μετέφρασε στὰ ἀγγλικά καὶ ἐπέξέτεινε ὁ ἴδιος τὸ 1959 ὑπὸ τὸν τίτλο: *The Logic of Scientific Discovery* (*Ἡ λογικὴ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνακαλύψεως*).

57. Βλ. Σπ. Δ. Κυριαζόπουλος, *Ἡ καταγωγὴ τοῦ τεχνικοῦ πνεύματος*, Ἀθῆναι 1965, σσ. 63-71.

όντων. Ἡ ὄντολογία ἀναιρέθηκε ἀπὸ τὴν ἔμφαση ποὺ δόθηκε στὴν ἀένη μεταβολή. Δὲν ὑπάρχει ἀπορία γιὰ τὸ αἰώνιο. Τὸ ὄν δὲν εἶναι πλέον τὸ «ἀεὶ ζητούμενον»⁵⁸, ὅπως ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης. Οὔτε καὶ οἱ φυσικοὶ νόμοι δὲν μοιάζουν πλέον τόσο σταθεροὶ μὲ τὴν κατάρριψη τῆς αἰτιοκρατίας ἀπὸ τὴν Κβαντομηχανική.

Μία ἀπὸ τὶς σημαντικώτερες τεχνολογικὲς ἐπαναστάσεις ἦταν ἐκείνη τῆς Πληροφορικῆς. Ὑπολογιστικὲς συσκευὲς μὲ κινητὰ μέρη εἶχαν κατασκευασθεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, μὲ γνωστότερο τὸν μηχανισμό τῶν Ἀντικυθέρων τοῦ 2ου αἰῶνος π.Χ. Ὁ Ἀριστοτέλης προέβλεπε τὴν κατασκευὴ αὐτομάτων γιὰ νὰ ὑπηρετοῦν τὸν ἄνθρωπο⁵⁹. Ἀπὸ νεώτερες ἐφευρέσεις ξεχωρίζει ἡ ἀριθμομηχανὴ τοῦ Γάλλου μαθηματικοῦ Blaize Pascal τὸ 1642. Ὁ σημαντικώτερος ὑπολογιστὴς μὲ κινητὰ μέρη εἶναι ἀσφαλῶς ἡ Ἀναλυτικὴ Μηχανή (*Analytical Engine*) τοῦ Ἀγγλοῦ Charles Babbage, ὁ πρῶτος πλήρως προγραμματιζόμενος ὑπολογιστής⁶⁰. Τὰ σχέδιά του παρουσιάσθηκαν τὸ 1837, ἀλλὰ δὲν πρόλαβε νὰ τὴν ὀλοκληρώσει. Λειτουργοῦσε μὲ μηχανικὰ καὶ ὄχι ἠλεκτρονικὰ στοιχεῖα. Μὲ τὸν προγραμματισμὸ τῆς ἀσχολήθηκε ἡ Ada De Lovelace (1815-1852), κόρη τοῦ Λόρδου Βύρωνος, καὶ ἔτσι εἰσήχθη μία ἄλλη ἔννοια στὴν Τεχνική, ἡ ἔννοια τοῦ λογισμικοῦ (*software*). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι ἀμφότεροι οἱ Pascal καὶ Babbage διαπνέονταν ἀπὸ ἔντονη θρησκευτικότητα. Ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν Ἀπολογητικὴ⁶¹ καὶ ὑποστήριζαν ὅτι ἡ ἀνθρώπινη εὐφυΐα ἀποτελοῦσε κατασκευαστικὸ μυστικὸ τοῦ Δημιουργοῦ, ποὺ δὲν μπορούσε νὰ ἀναπαραχθεῖ ἀπὸ μηχανές.

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον ξεκίνησε ἡ κατασκευὴ ὑπολογιστῶν μὲ ἠλεκτρονόμους (*relay*) ἀπὸ τὸν Γερμανὸ Konrad Zuse (1910-1995). Στὴ συνέχεια ἀνέτειλε ἡ ἐποχὴ τῶν ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν μὲ τὸν περίφημο ENIAC (*Electronic Numerical Integrator*

58. Ἀριστοτέλους *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 1028b.

59. Βλ. Ἀριστοτέλους *Πολιτικά*, 1, 4.

60. Βλ. Ch. Babbage, "Of the Analytical Engine", στὸ: *Charles Babbage and his calculating engines*, P. & E. Morrison (ἐπιμ.), Dover Publications Inc., New York 1961, σσ. 52-72.

61. Ἡ θρησκευτικὴ σκέψη τοῦ Pascal περικλείεται στὸ διάσημο πλέον ἔργο τοῦ 17ου αἰ. *Pensées* (Στοχασμοί). Ὁ Babbage δημοσίευσε τὸ 1837 τὴν πραγματεία *On the Power, Wisdom and Goodness of God, as manifested in the Creation* (Περὶ τῆς Δυνάμεως, τῆς Σοφίας καὶ τῆς Ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ, ὅπως ἐκδηλώνεται στὴ Δημιουργία).

and Computer) τοῦ 1945⁶², ποὺ χρησιμοποιοῦσε λυχνίες κενοῦ. Ἀπὸ τὸ σημεῖο ἐκεῖνο ἡ ταχύτητα τῶν ἐξελίξεων ὑπῆρξε θεαματική. Τὸ 1954 οἱ λυχνίες ἀντικαταστάθηκαν μὲ κρυσταλλοδιόδους (*transistors*), μειώνοντας πολὺ τὸν ὄγκο τῶν ὑπολογιστῶν καὶ αὐξάνοντας τὶς δυνατότητές τους. Ἀπὸ τὸ 1964 οἱ κρυσταλλοδιόδοι ἀντικαταστάθηκαν σταδιακὰ ἀπὸ τὰ ὁλοκληρωμένα κυκλώματα (*integrated circuits*) καὶ ὑπῆρξε νέα συρρίκνωση τοῦ ὄγκου μὲ ταυτόχρονο πολλαπλασιασμὸ τῶν δυνατοτήτων τῶν ὑπολογιστῶν. Ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 ἐμφανίζονται οἱ μικροεπεξεργαστές, ποὺ συγκεντρώνουν σχεδὸν ὅλες τὶς βασικὲς λειτουργίες τοῦ ὑπολογιστῆ σὲ ἓνα ὁλοκληρωμένο κύκλωμα. Οἱ ὑπολογιστὲς καθίστανται προσωπικοί. Σήμερα ἀκόμη καὶ οἱ φορητὲς ὑπολογιστικὲς συσκευὲς διαθέτουν ἑκατομμύρια φορὲς μεγαλύτερη ἰσχὺ ἀπὸ τοὺς πρώτους ὑπολογιστὲς λυχνιῶν.

Στὴ δεκαετία τοῦ 1950 οἱ Alan Turing καὶ Von Neumann θεμελίωσαν θεωρητικὰ τὴ σύγχρονη Πληροφορική⁶³. Ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἰδέα τῆς *Τεχνητῆς Νοημοσύνης* (*Artificial Intelligence*) καὶ τῆς *μηχανικῆς μάθησης* (*machine learning*). Σήμερα ἡ Τεχνητὴ Νοημοσύνη συνδέεται ἄρρηκτα μὲ τὰ τεχνητὰ δίκτυα νευρῶνων (*artificial neural networks*), ὅπου ὁ ὑπολογιστὴς μιμεῖται τὴ λειτουργία τῶν πολυάριθμων νευρῶνων τοῦ ἀνθρωπίνου ἐγκεφάλου, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ τροποποιοῦν συνεχῶς τὶς συνδέσεις μεταξὺ τους. Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος καὶ πλέον καὶ μία μηχανὴ κατορθώνει νὰ μαθαίνει μὲ τρόπους ποὺ δὲν ἔχει προβλέψει οὔτε ὁ ἐκπαιδευτής. Ἡ Τεχνητὴ Νοημοσύνη ἀκόμη δὲν διαθέτει ἀνάλογη εὐελιξία μὲ ἐκεῖνη τοῦ ἀνθρωπίνου ἐγκεφάλου⁶⁴, οὔτε τὸ πλῆθος τῶν νευρῶνων του, ποὺ ἀνέρχονται σὲ 86 δισεκατομμύρια· γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἐφαρμογὲς τῆς εἶναι πρὸς τὸ παρὸν πολὺ ἐξειδικευμένες. Ὡστόσο πρόκειται γιὰ συναρπαστικὴ ἐξέλιξη ποὺ ὑπόσχεται πολλὰ ἐλπιδοφόρα

62. Βλ. A. W. Burks, A. R. Burks, "First General-Purpose Electronic Computer", *Annals of the History of Computing* 3, 4 (10-12 / 1981), σσ. 310-389.

63. Βλ. P. Ceruzzi, "Nothing New Since von Neumann: A Historian Looks at Computer Architecture, 1945-1995", στὸ: R. Rojas, U. Hashagen (ἐπιμ.), *The first computers: History and architectures*, The MIT Press, Cambridge, Mass. 2000, σσ. 195-217.

64. Βλ. M. A. Arbib, "Biological Neurons and Networks" στὸ: *The Handbook of Brain Theory and Neural Networks*, The MIT Press, Cambridge, Mass., London 2003, σσ. 47-55.

στό πεδίο της Ίατρικης, με δυνατότητα υποβοήθησης του ιατροῦ κατὰ τὴ διάγνωση ἀσθενειῶν καὶ τὸν σχεδιασμό θεραπειῶν⁶⁵.

Δὲν ὑπάρχει θεωρητικὸ ὄριο στὴν ταχύτητα, οὔτε στὴ μνήμη τῶν ὑπολογιστῶν τοῦ μέλλοντος. Ἡ ἐπανάσταση τῶν κβαντικῶν ὑπολογιστῶν ἴσως πλησιάζει. Δὲν εἶναι ἐφικτὸ νὰ προβλεφθοῦν οἱ μελλοντικὲς ἐφαρμογὲς Τεχνητῆς Νοημοσύνης. Ἴσως οἱ ὑπολογιστὲς θὰ ἀνταγωνίζονται τὴν ἀνθρώπινη εὐφυΐα σὲ πεδία ποὺ κάποτε ἐθεωρεῖτο ἀδιανόητο νὰ τὸ κατορθώσουν. Ἦδη μποροῦν νὰ μιμηθοῦν τὴν παραγωγὴ τέχνης⁶⁶, ἂν καὶ εἶναι διαφιλονικούμενο ἂν αὐτὸ ποὺ παράγουν μπορεῖ νὰ ὀρισθεῖ ὡς τέχνη.

5. Ἡ τεχνητὴ νοημοσύνη σὲ ἐπικοινωνία μὲ τὸ πρόσωπο

Τὰ μέσα κοινωνικῆς δικτύωσης ἔχουν διαδώσει ἕναν τρόπο ἐπικοινωνίας μεταξὺ ἀνθρώπων ποὺ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ σὲ πολλὰς περιπτώσεις μηχανικὸς καὶ εἰκονικὸς (*virtual*). Δὲν ἐννοοῦμε μόνον ὅτι περιορίσε τὴ διὰ ζώσης ἐπικοινωνία, κάτι ποὺ ἐπέτεινε ἡ ἔλευση τῆς πανδημίας τοῦ COVID-19, ἀλλὰ καὶ ὅτι καλλιέργησε τὸν ἀπροκάλυπτο ἀνταγωνισμό γιὰ δημοτικότητα, εἰδικὰ στὶς πιὸ νεαρὲς ἡλικίες⁶⁷. Γίνεται πλέον λόγος γιὰ *personae* τῶν κοινωνικῶν μέσων, εἰδικὰ ἐκ μέρους τῶν ἐφήβων ποὺ τὰ χρησιμοποιοῦν, οἱ ὅποιοι δὲν προβάλλουν ἀντίρρηση σὲ αὐτὴ τὴ νέα σύμβαση, τὴν ἀλλοίωση τῆς πραγματικότητος γιὰ χάρη τῆς ματαιοδοξίας. Γίνεται συνειδητὰ ἀποδεκτὴ ἡ προβολὴ τοῦ προσώπου ἔναντι τοῦ προσώπου.

65. Βλ. Α. Χατζηπαύλου, *Πίσω ἀπὸ τίς σκιὰς τῶν Ἱατρικῶν Σκέψεων: Παρεκκλίσεις, Νοοτροπίες, Μηχανογραφίες καὶ Ἐκπαίδευση*, Broken Hill Publications, Λευκωσία 2021, σσ. 185-190.

66. Κατὰ τὸ θέρος τοῦ 2023 αἰσθησιμὴ προκάλεσε ἡ ὑπόθεση τῆς Ἀμερικανίδας συγγραφέως Jane Friedman, ἡ ὁποία ἀνακάλυψε ὅτι κυκλοφοροῦσαν βιβλία μὲ τὴν ἐπωνυμία της, ποὺ εἶχαν συγγραφεῖ ἀπὸ ἐφαρμογὴ τεχνητῆς νοημοσύνης. Τὸ περιστατικὸ ἀνέδειξε κενὰ στὴν κατοχύρωση τῶν πνευματικῶν δικαιωμάτων τῶν δημιουργῶν. Βλ. B. Edwards, "Author discovers AI-generated counterfeit books written in her name on Amazon", στό: *Ars Technica* (8.8.2023), <https://arstechnica.com/information-technology/2023/08/author-discovers-ai-generated-counterfeit-books-written-in-her-name-on-amazon/> [10.8.2023].

67. Βλ. L. Derhally, *The Facebook Narcissist: How to Identify and Protect Yourself and Your Loved Ones from Social Media Narcissism*, Health Communications Inc., Boca Raton 2022.

Οι εταιρείες της πληροφορικής είχαν προδιαγράψει ως επόμενο τεχνολογικό βήμα τη διάδοση της εικονικής πραγματικότητας, ούτως ώστε οι άνθρωποι να επικοινωνούν ακόμη και χωρίς τη φυσική τους μορφή, αντικαθιστώντας τη με διάφορες εικονικές υποστασιοποιήσεις (*avatars*). Παρά τις προσπάθειές τους, το λεγόμενο *μετασύμπαν* (*metaverse*) απέτυχε μέχρι στιγμής να βρει ανταπόκριση από το ευρύ κοινό. Ωστόσο το έγχείρημα συνέπεσε με την έμπορική διάδοση μιᾶς άλλης τεχνολογίας επικοινωνίας, ή οποία γνωρίζει πολύ πιο μεγάλη επιτυχία. Πρόκειται για υπηρεσίες *Μεγάλων Γλωσσικών Μοντέλων* (*Large Language Models*, L.L.M.) δηλαδή για αλγορίθμους τεχνητής νοημοσύνης που αναλύουν στατιστικά την ανθρώπινη γλώσσα και συνάπτουν διάλογο με τον άνθρωπο με πολύ πειστικό τρόπο.

Πειράματα διαλόγου μεταξύ ανθρώπου και υπολογιστή είχαν πραγματοποιηθεί ήδη από τη δεκαετία του 1960 με το πρόγραμμα ELIZA, που προσπαθούσε να μετατρέψει τον υπολογιστή σε ψυχαναλυτή. Βασιζόταν σε προκαθορισμένο λεξιλόγιο και δεν είχε δυνατότητα μαθήσεως. Οι αποκρίσεις της ELIZA αντέστρεφαν τις απαντήσεις του ανθρώπου σε ερωτήσεις, οι οποίες δεν είχαν συνήθως κανένα νόημα. Μία πιο προηγμένη τεχνολογία εκμάθησεως της γλώσσας από τις μηχανές άρχισε να σχεδιάζεται από τη δεκαετία του 1970⁶⁸.

Στα σύγχρονα γλωσσικά μοντέλα δεν δίδεται ένα απλό λεξιλόγιο στη μηχανή, αλλά μεγάλης εκτάσεως ανθρώπινα κείμενα, τα οποία ο αλγόριθμος αναλύει στατιστικά, ανακαλύπτοντας επαναλαμβανόμενα μοτίβα (*patterns*) συνενώσεως των λέξεων. Πρόκειται για εξαιρετικά απαιτητική υπολογιστική διεργασία, που όμως στην εποχή μας οι επιδόσεις των υπολογιστών επιτρέπουν να γίνεται σε εύλογο χρόνο και με οικονομική βιωσιμότητα, ώστε ήδη να υπάρχουν πολλές τέτοιες υπηρεσίες μηχανικού διαλόγου, οι οποίες διατίθενται δωρεάν. Μπορεί να τις χρησιμοποιεί ταυτόχρονα μεγάλο πλήθος χρηστών. Ο διάλογος είναι προς το παρόν μονομερής: Η μηχανή μόνον απαντά. Δεν ερωτά, ούτε δείχνει σημάδια ανυπομονησίας, όταν ο άνθρωπος σιωπά. Όμως

68. Βλ. Y. Wilks, "An Artificial Intelligence Approach to Machine Translation", στο: R. C. Schank (επιμ.), *Computer models of thought and language*, W. H. Freeman, New York 1973, σσ. 114-151 και στο ίδιο: R. C. Schank, "Identification of Conceptualizations Underlying Natural Language", σσ. 187-247.

αυτό θα μπορούσε να αλλάξει μέσω ενός πιο αληθοφανούς προγραμματισμού. Θα μπορούσε ένα γλωσσικό μοντέλο με κατάλληλο προγραμματισμό και την επένδυση ενός *avatar* να δημιουργεί την ψευδαίσθηση ότι αποτελεί ανθρώπινο πρόσωπο.

Αυτό που καθιστά κάποιον πρόσωπο είναι η ελευθερία. Ένα ψηφιακό «πρόσωπο» θα είναι ελεύθερο; Κατά το 1950 ο πρωτοπόρος της Πληροφορικής Alan Turing, με το άρθρο του “Computing Machinery and Intelligence” (Υπολογιστικές μηχανές και Εύφυια), εξέφρασε την πεποίθηση ότι η Τεχνητή Νοημοσύνη δύναται να νοηθεί ως πρακτικώς ελεύθερη, έστω και αν όλες οι διεργασίες της είναι προγραμματισμένες. Τò απέδωσε στην πολυπλοκότητά της και στη δυνατότητα της ανεπίβλεπτης από τον άνθρωπο μαθήσεως⁶⁹. Αυτό που προσλαμβάνεται από την πλευρά μας ως ελευθερία της τεχνητής νοημοσύνης έπομένως είναι μονάχα η αδυναμία προβλέψεως του αποτελέσματος. Ο Turing ανέφερε ως παράδειγμα την ικανότητα των υπολογιστών να γεννούν «τυχαίους» αριθμούς. Οί αριθμοί αυτοί δεν είναι πραγματικά τυχαίοι, διότι προκύπτουν από μαθηματικές πράξεις. Είναι όμως απρόβλεπτοι για έμας.

Αυτό δεν εμποδίζει τους ειδικούς να κάνουν υποθέσεις για την ικανότητα της τεχνητής νοημοσύνης να αναχθεί στο επίπεδο του ανθρώπινου προσώπου, που κάποτε δίσταζαν να κάνουν. Ορισμένοι εκφράζουν το όραμα της τεχνολογικής «μετεμψυχώσεως» του ανθρώπου, της μεταφοράς δηλαδή της ανθρωπίνης συνειδήσεως σε ηλεκτρονικό περιβάλλον, ώστε να απαλλαγεί από τη φθορά του σώματος⁷⁰. Άλλο έρώτημα που θέτουν είναι τò αν η τεχνητή νοημοσύνη θα μπορούσε να αποκτήσει αυτοσυνειδησία⁷¹. Μία καταφατική απάντηση προϋποθέτει

69. Βλ. A. M. Turing, “Computing Machinery and Intelligence”, *Mind*, LIX / 236 (10/1950), σσ. 433-460.

70. Η σχετική θεωρία προβάλλεται με την επωνυμία του Έξωτροπισμού (*Extropy*). Βλ. D. Dinello, *Technophobia! Science fictions of Posthuman Technology*, University of Texas Press, Austin 2005, σσ. 18-31. Η διασημότερη έκδοσή της διατυπώθηκε στο έργο του Y. N. Harari, *Homo Deus: A brief history of tomorrow*, Harper Collins Publishers, New York 2017.

71. Κατά τò 2022 αίσθηση προκάλεσε η αποκάλυψη ότι ένα πρόγραμμα τεχνητής νοημοσύνης της εταιρείας Google εξέφραζε φόβο θανάτου. Η εντύπωση αυτή απορρίφθηκε από την επιστημονική κοινότητα, με την εξήγηση ότι τò πρόγραμμα, ως γλωσσικό μοντέλο, μιμείται τòn ανθρώπινο λόγο χωρίς να διαθέτει πραγματική

τὸν ὅρισμὸ τῆς συνειδητέως μὲ ἀποκλειστικὰ βιοχημικοὺς ὄρους καὶ βέβαια τὴν ἄρνηση τῆς ὑπάρξεως ψυχῆς. Ὑπάρχουν ποικίλες θεωρίες ποὺ ἐπιχειροῦν νὰ δώσουν ἀπαντήσεις, ἀλλὰ δὲν τὸ ἔχουν ἐπιτύχει. Μία θεωρία, ἡ λεγόμενη *Ὁλοκληρωμένη Θεωρία Πληροφοριῶν* (*Integrated Information Theory*), ποὺ προτάθηκε τὸ 2004 ἀπὸ τὸν Ἰταλὸ νευροβιολόγο Giulio Tononi, θεωρεῖ ὅτι ἓνα σύστημα μὲ πολλὰς νευρωνικὲς συνάψεις καὶ πολλὰς πληροφορίες στὴ διάθεσή του θὰ δύναται νὰ ἀντιληφθεῖ τὸν ρόλο του ὡς παρατηρητοῦ καὶ τελικὰ νὰ ἀναπτύξει αὐτοσυνειδησία⁷². Καταρτίσθηκε μαθηματικὸς τύπος γιὰ τὸν ὑπολογισμὸ τῆς σχετικῆς πιθανότητας.

Ἀναφύονται ἀνησυχίες ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν «προσωποποίηση» τῆς τεχνητῆς νοημοσύνης, οἱ ὁποῖες κάποτε ἀπασχολοῦσαν μόνον τὴν ἐπιστημονικὴ φαντασία⁷³. Ἀρχίζουν νὰ προβληματίζουν καὶ διακεκριμένους ἐπιστήμονες, ὅπως τὸν Stephen Hawking (1942-2018), ὁ ὁποῖος στίς 28.10.2015 συνυπέγραψε μὲ ἄλλους εἰδικοὺς ἀνοικτὴ ἐπιστολή, ἡ ὁποία καλοῦσε σὲ ἔρευνα γιὰ τὶς κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις τῆς νέας τεχνολογίας⁷⁴. Στὴν τελευταία δημόσια ὁμιλία του τὸ 2017 προειδοποίησε ὅτι ἡ τεχνητὴ νοημοσύνη θὰ μπορούσε νὰ ἀποδειχθεῖ καταστροφικὴ γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα⁷⁵. Ἀκόμη καὶ οἱ κήρυκες τῆς δυνατότητας τεχνικῆς «αὐτοθεώσεως» τοῦ ἀνθρώπου διὰ τοῦ λεγομένου *μετανθρωπισμοῦ* (*transhumanism*), ὅπως ὁ Noah Yuval Harari, καλοῦν σὲ αὐστηρότερο ἔλεγχον ἐπὶ τῆς πιθανῆς κατασκευῆς «τεχνητῶν ἀνθρώπων», ἐννοώντας ἐφαρμογὰς γλωσσικῶν μοντέλων ποὺ στοχεύουν στὴν ἐξαπάτηση τοῦ

συναίσθηση. Βλ. N. Tiku, “The Google engineer who thinks the company’s AI has come to life”, *The Washington Post* (11/6/2022), <https://www.washingtonpost.com/technology/2022/06/11/google-ai-lamda-blake-lemoine/> [10.9.2023].

72. Βλ. G. Tononi, “Integrated Information Theory”, *Scholarpedia* (2015), 0 (1): 4164, doi: 10.4249/scholarpedia.4164, http://www.scholarpedia.org/article/Integrated_information_theory [16.9.2023]. Βλ. Ch. Koch, “Proust among the Machines”, *Scientific American* 321, 6 (December 2019), σσ. 46-49.

73. Περί τῆς συμβολῆς τῆς ἐπιστημονικῆς φαντασίας στὴν ἀνάδειξη προβληματισμῶν βλ. Ἰω. Βογιατζῆς, *Sci-Fi καὶ Θεολογία*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2022, σσ. 47-53.

74. Βλ. “Research Priorities for Robust and Beneficial Artificial Intelligence: An Open Letter”, Future of Life Institute, <https://futureoflife.org/open-letter/ai-open-letter/> [18.9.2023].

75. Ὁλόκληρη ἡ ὁμιλία του εἶναι διαθέσιμη στὸν ἐπίσημο ιστότοπο: *Web Summit*: <https://websummit.com/blog/hall-of-famers> [12.9.2023].

κοινοῦ⁷⁶. Προειδοποιοῦν ὅτι σὲ ἓνα τέτοιο ἐνδεχόμενο ἡ ἴδια ἡ Δημοκρατία θὰ κινδυνεύσει.

Ὅπως γίνεται κατανοητό, ἡ συζήτηση στηρίζεται σὲ διαφορετικὲς ὄντολογικὲς ἀφετηρίες ἀπὸ τὴ θεολογικὴ θέαση τοῦ προσώπου. Στὸν ἄνθρωπο ἔχουμε σῶμα καὶ ψυχή, στὴν τεχνητὴ νοημοσύνη μονάχα ἀλγορίθμους. Ἡ προσωποποίηση τῆς τεχνητῆς νοημοσύνης θὰ περιορίσει τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο στὴν ἱκανότητα ἐγκεφαλικῆς λειτουργίας; Θὰ εἶναι μονάχα ἓνα νευρωνικὸ δίκτυο, ὅχι τὸ μοναδικό. Μία τέτοια προσέγγιση εἶναι καθαρά ὑλιστικῆς βάσεως· «τὸ πᾶν ἐστὶ σώματα καὶ κενόν», ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Ἐπίκουρος⁷⁷.

Στὴν τεχνητὴ νοημοσύνη ὑπάρχει ὑλικότητα, ἀλλὰ ὅχι σωματικότητα. Ὁ Λόγος γι' αὐτὴν δὲν ἐγένετο ποτὲ σάρξ. Ἀξίζει νὰ προσεχθεῖ τοῦτο: Κατὰ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἄνθρωπος ἤδη «ἐξ ἄκρας συλλήψεως»⁷⁸, ἐφ' ὅσον διαθέτει ἤδη σῶμα καὶ πνεῦμα, ἔστω καὶ ἂν ἡ ἐγκεφαλικὴ δραστηριότητα ἀπουσιάζει. Καθὼς ἡ σημασία τῆς ζωῆς ἄνευ ἐγκεφαλικῆς δραστηριότητος ἀμφισβητεῖται στὸ πλαίσιο ἀντεγλήσεων περὶ ἀμβλώσεων καὶ εὐθανασίας, ἡ συζήτηση ἀνατροφοδοτεῖ καὶ γνώριμους προβληματισμοὺς τῆς Βιοηθικῆς.

Στὴν Ἄπω Ἀνατολή, ἀναδυόμενη οἰκονομικὰ καὶ πρωταγωνιστοῦσα στὶς τεχνολογικὲς ἐξελίξεις, οἱ καταβολές τοῦ Βουδισμού διατηροῦν ἀκόμη ζωντανὴ τὴν πίστη στὴ δυαρχία σώματος-πνεύματος, ἀλλὰ μὲ περιφρόνηση πρὸς τὸ σῶμα. Οἱ τάσεις ἀπέναντι στὴν τεχνητὴ νοημοσύνη διαμορφώνονται ἀνάλογα. Στὴν Ἰαπωνία τὸ 2019 τέθηκε σὲ λειτουργία σὲ βουδιστικὸ ναὸ στὸ Κιότο ἓνα ρομπὸτ ὀνόματι Mindar, ποὺ ψάλλει γραφές τοῦ Βουδισμού. Οἱ πιστοὶ δὲν ἔχουν πρόβλημα νὰ ἀποδεχθοῦν τὴν ἱερωσύνη του. Θεωρεῖται ὅτι σὲ αὐτὸ κατοικεῖ ἓνα φωτισμένο πνεῦμα (μποτισάτβα), ἡ θεότητα τοῦ ἐλέους Kannon⁷⁹.

76. Βλ. H. Devlin, "AI firms should face prison over creation of fake humans, says Yuval Noah Harari", *The Guardian*, 6.7.2023, <https://www.theguardian.com/technology/2023/jul/06/ai-firms-face-prison-creation-fake-humans-yuval-noah-harari> [14.8.2023].

77. Ἐπικούρου *Ἐπιστολὴ πρὸς Ἡρόδοτον*, 40.

78. Βλ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως*, PG 94, 921.

79. Βλ. H. Lee, "Robot 'deity' preaches Buddha's scripture in Japanese temple", *ABC News* (15/6/2022), <https://abcnews.go.com/International/robot-deity-preaches-buddhas-scripture-japanese-temple/story?id=85355691> [8.6.2023].

Ο Alan Turing είχε υποστηρίξει ήδη από το 1950 ότι μία εξελιγμένη μηχανή θα μπορούσε να λάβει ψυχή από τον Θεό, αν και ο ίδιος δεν αυτοπροσδιορίζονταν ως θρησκευόμενος⁸⁰. Προσπαθούσε απλώς να καθυστερήσει τους πιστούς με τη διαβεβαίωση ότι μία εξαιρετικά πολύπλοκη μηχανή ενώπιον του Θεού αποτελεί άξιο σκεύος της ψυχής. Συμπτωματικά κατά το 1950, έτος συγγραφής του άρθρου του Turing, ο Πάπας Πίος ΙΒ΄ υιοθέτησε *ex cathedra* την αугουστίνεια θέση περί αδιάλειπτης δημιουργίας ψυχών από τον Θεό (*Creationismus*) κατά τη στιγμή της σύλληψης ενός νέου σώματος⁸¹.

6. Διακρίνοντας το πρόσωπο από το προσωπείο

Ο φόβος της υποκατάστασης του ανθρώπινου προσώπου από μία προσωποποιημένη μηχανή δεν θεωρείται πλέον ανυπόστατος ή υπερβολικός. Προτού όμως οδηγηθούμε σε εικασίες για το μέλλον, οφείλουμε να εστιάσουμε την προσοχή μας σε έναν προβληματισμό που αφορά το παρόν. Είναι το ένδεχόμενο ο άνθρωπος να στραφεί υποτιμητικά προς τον άλλο άνθρωπο, επειδή θα αποδεχθεί πώς ή μοναδικότητα του ανθρώπινου προσώπου έχει διαρραγεί και πώς ή μηχανή είναι ο μόνος σύντροφος που χρειάζεται. Υπάρχει ο κίνδυνος όχι μόνον της προσωποποίησης της μηχανής, αλλά και της μηχανοποίησης του ανθρώπινου προσώπου.

Για τη στροφή του ανθρώπου στην επικοινωνία με τη μηχανή προς αναπλήρωση του ελλείμματος της ανθρώπινης κοινωνίας δεν ευθύνεται ή μηχανή. Η αποξένωση είναι ένα ήδη παρατηρημένο φαινόμενο, που έχει συνδεθεί με την ανταγωνιστικότητα και τον καταναλωτισμό⁸². Καθώς τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης επέτειναν αυτούς τους παράγοντες,

80. Βλ. A. M. Turing, "Computing Machinery and Intelligence", ό.π., σσ. 433-460.

81. Περί θεωριών προελεύσεως της ψυχής βλ. N. Μητσόπουλος, *Θέματα Όρθοδόξου Δογματικής Θεολογίας*, Αθήναι 1983, σσ. 182-191.

82. Περί μοναξιάς, ανταγωνιστικότητας και αυτοεκτίμησης βλ. P. M. Murphy & G. A. Kupshik, *Loneliness, Stress and Well-Being*, Routledge, London 1992, σσ. 23-24. Περί μοναξιάς και καταναλωτισμού βλ. Th. Dumm, *Loneliness as a Way of Life*, Harvard University Press, Cambridge Mass., London 2008, σσ. 53-57.

μετατρέποντας τὸ πρόσωπο σὲ προσωπεῖο, ὑπολειπόμαστε ἐλάχιστα ἀπὸ τὸ νὰ τὸ ὑποκαταστήσουμε μὲ ἓνα τεχνητὸ προσωπεῖο, τὸ ὁποῖο θὰ μᾶς ὑπηρετεῖ ἀδιαλείπτως καὶ θὰ εἶναι κατασκευασμένο ὥστε νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς προσωπικὲς προτιμήσεις μας. Στὸ ἐπίκεντρο κάθε κερδοσκοπικῆς δραστηριότητος ἄλλωστε βρίσκεται ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ ἀνθρώπου ὡς καταναλωτῆ. Οἱ μοναχικοὶ ἄνθρωποι ἀποτελοῦν μία τεράστια ἀγορὰ καταναλωτῶν. Ἡ χρῆση τῆς τεχνητῆς νοημοσύνης ὡς εἰκονικοῦ «φίλου» καὶ ρομαντικοῦ «συντρόφου» ἀπὸ τέτοια ἄτομα κάνει πλέον τὰ πρῶτα τῆς βήματα⁸³.

Τὰ μεγάλα γλωσσικὰ μοντέλα προβλέπεται ὅτι θὰ ἀντικαταστήσουν καὶ τοὺς ψυχοθεραπευτές, μία ἐξέλιξη ποὺ ὑπόσχεται δωρεὰν ὑπηρεσίες στοὺς μὴ ἔχοντες, ἀλλὰ γεννᾷ καὶ εὐλογες ἀνησυχίες⁸⁴. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀναλάβουν καὶ ἐκπαιδευτικὰ καθήκοντα, ἐνῶ διαφαίνεται καὶ τὸ ἐνδεχόμενο «θρησκευτικοποίησης» τῶν μηχανικῶν συμβούλων, καθὼς εἰκάζεται ὅτι οἱ χρήστες θὰ δύνανται νὰ στραφοῦν στὶς ὑπηρεσίες τοὺς γιὰ «πνευματικὴ καθοδήγηση»⁸⁵. Ἐνα γλωσσικὸ μοντέλο μπορεῖ νὰ εἶναι ἐν τούτοις χρήσιμο ἐργαλεῖο στὴ θεολογικὴ ἔρευνα. Γιὰ παράδειγμα, ἂν περιέχει στὴ μνήμη του τὸ σύνολο τῆς Πατρολογίας, θὰ μπορεῖ νὰ παραπέμπει στιγμιαῖα σὲ συγκεκριμένα ἔργα, νὰ τὰ ἀποδίδει σὲ ἄλλη γλῶσσα ἢ νὰ τὰ συγκρίνει, ἀνάλογα μὲ τὸ ἐρώτημα. Ἄν ὅμως τὸ πλεονέκτημα ἐνὸς τέτοιου ἐργαλείου εἶναι ὅτι θὰ ἀπαντᾷ, τὸ μειονέκτημά του εἶναι ὅτι δὲν θὰ ἀπορεῖ. Θὰ εἶναι ἐργαλεῖο ἀλλὰ ὄχι συνοδοιπόρος στὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας.

Σὲ αὐτὴν τὴ νέα διαλεκτικὴ ποὺ διαμορφώνεται σήμερα, ἡ ὀρθόδοξη θεολογία καλεῖται νὰ προβάλλει τὴ δική της σθεναρὴ στάση: τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο ἀποτελεῖ ψυχοσωματικὴ ἐνότητα καὶ ἡ διάρρηξη αὐτῆς

83. Βλ. O. Balch, "AI and me: friendship chatbots are on the rise, but is there a gendered design flaw?", *The Guardian*, 7.5.2020, <https://www.theguardian.com/careers/2020/may/07/ai-and-me-friendship-chatbots-are-on-the-rise-but-is-there-a-gendered-design-flaw> [18.9.2023].

84. Βλ. J. Landwehr, "People Are Using ChatGPT in Place of Therapy – What Do Mental Health Experts Think?", *Health* (13/5/2023), <https://www.health.com/chatgpt-therapy-mental-health-experts-weigh-in-7488513> [12.6.2023].

85. Βλ. J. Speakman, "AI Deities: Spiritual Guidance in a Tech-Driven World?", *Be in Crypto* (21/4/2023), <https://beincrypto.com/ai-deities-spiritual-guidance-tech-driven-world/> [1.9.2023].

συνιστᾷ υπαρξιακὸ σκάνδαλο, τὸ ὁποῖο ἄλλωστε ἡ Ἀνάσταση ἦλθε γιὰ νὰ διορθώσει⁸⁶. Στὸν πυρῆνα τῆς κοινωνίας μὲ τὸ ἀναστηθὲν σῶμα τοῦ Χριστοῦ ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ θέσει τὴ θυσιαστικὴ ἔξοδο ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του. Μετέχει σὲ ἐκκλησιαστικὴ κοινωνία μὲ σκοπὸ τὴν κατὰ χάριν θέωση. Στὸν ἄλλο στρεφόμεστε ἀγαπητικά, διότι ἀναγνωρίζουμε τὴν κοινὴ μας εἰκόνα, αὐτὴ τοῦ Ἐνανθρωπήσαντος Λόγου, ποὺ «ἐαυτὸν ἐκκένωσεν μορφὴν δούλου λαβών»⁸⁷. Ἡ καταφυγὴ στὴν τεχνητὴ νοημοσύνη σὲ ρόλο φίλου καὶ συντρόφου μᾶς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν κοινωνία «πρόσωπον πρὸς πρόσωπον»⁸⁸. Ἡ ἐνδεχόμενη ὑποκατάσταση τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας συνιστᾷ καὶ ἐγκατάλειψη τῆς ἐσχατολογικῆς προοπτικῆς τῆς.

Ὁ Ἰω. Καραβιδόπουλος, σὲ ὁμιλία γιὰ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες⁸⁹, εἶχε προβεῖ σὲ διαπιστώσεις περὶ προσώπου καὶ προσωπεῖου ταιριαστὲς στὸ θέμα, ἂν καὶ τότε ἀναφέρονταν στὴν ἀνθρώπινη ὑποκρισία: Τὸ προσωπεῖο συνιστᾷ τυποποίηση, ἐνῶ τὸ πρόσωπο χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐλευθερία. Τὸ πρόσωπο δὲν ἐγκλωβίζεται στὸ ἄτομο, ἀλλὰ τὸ ὑπερβαίνει. Τὸ προσωπεῖο δὲν ὁδηγεῖ πρὸς τὴν τελείωση τῆς κτίσεως, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἐκμηδένισή της, ἀπομακρυνόμενο ἀπὸ τὸν Δημιουργό. Τὸ προσωπεῖο συνδέεται μὲ τὴ δραματουργία καὶ τὸν προδιαγεγραμμένο ρόλο. Ἀκόμη καὶ οἱ Στωικοὶ εἶδαν τὸν ἄνθρωπο ὡς ἡθοιοῦ δράματος⁹⁰. Ἀντιθέτως, στὴ Βίβλο ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ καὶ κάνει ἀνατρεπτικὲς ἐπιλογές.

Ἀντιμετωπίζουμε ὥστόσο τὸ ἐνδεχόμενο οἱ μηχανὲς νὰ ἀποδειχθοῦν τόσο ἱκανοὶ «ἡθοιοῖοι», ὥστε νὰ ἀρκεσθοῦμε στὸ προσωπεῖο. Ἐκ μέρους τοῦ θεολογικοῦ χώρου ἀπαιτεῖται διαρκὴς ὑπενθύμιση τῆς μοναδικῆς ἀνθρωπίνης ὄντολογίας καὶ ἐσχατολογίας. Ἀπαιτεῖται ἐπίσης ἡ ὑπενθύμιση ἐνὸς παραθεωρημένου βιβλικοῦ μηνύματος στὴν ἐκκοσμικευμένη ἐποχὴ μας: Ἀπέναντι σὲ κοσμικὲς βεβαιότητες ὁ Θεὸς δὲν μένει ἀμέτοχος. Σὲ στιγμὲς ἀλαζονείας τοῦ Φαραώ, ἡ φωνὴ μέσα

86. Βλ. Χ. Μαλεβίτσης, *Ὁ ἔγκοπος λόγος – φιλοσοφία καὶ θρησκεία*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2010, σ. 297.

87. Φιλ. 2, 7.

88. Α' Κορ. 13, 12.

89. Βλ. Ἰω. Καραβιδόπουλος, *Προσωπεῖο καὶ πρόσωπο κατὰ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες: Λόγος στὴν ἑορτὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, Θεσσαλονίκη 1979.

90. «Μέμνησο, ὅτι ὑποκριτὴς εἶ δρᾶματος, οἷου ἂν θέλῃ ὁ διδάσκαλος· ἂν βραχύ, βραχέος· ἂν μακρόν, μακροῦ· ἂν πτωχὸν ὑποκρίνασθαι σε θέλῃ, ἵνα καὶ τοῦτον εὐφυῶς ὑποκρίνῃ ἂν χωλόν, ἂν ἄρχοντα, ἂν ἰδιώτην». Ἐπικτήτου Ἐγχειρίδιον, 17, 1.

ἀπὸ τὴν ἀκατάφλεκτο βᾶτο πρὸς τὸν Μωυσῆ ἀντηχεῖ: «ἐγὼ εἰμι ὁ ὢν», δῆλωση ποὺ συμπεκνώνει τὴ θεία ἐλευθερία⁹¹.

Τέλος, ἀπαιτεῖται ἡ «ἀπομάγευση» τῆς τεχνολογίας, τοῦ νέου θρησκευτικοῦ δέους ποὺ προκαλεῖ. Ἡ ἐκλαϊκευμένη ἐπιστήμη ἔχει τὰ μέσα γιὰ νὰ περιγράψει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ ἕνας ἀλγόριθμος τεχνητῆς νοημοσύνης, ὥστε νὰ μὴ θεωρεῖται ὡς κάτι περισσότερο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ εἶναι: μίμηση⁹², ποὺ εἶναι ἕνας ἀκόμη ὅρος τῆς δραματογραφίας.

Ὅπως τονίζεται σταθερά, ἡ χριστιανικὴ θεολογία δὲν ἀπορρίπτει τὴν πρόοδο, ἀλλὰ μόνον τὴν κατάχρηση ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἀλλοτρίωση. Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος τόνιζε: «Μὴ φοβηθῇς τὴν πρόοδον· οὐ γὰρ ἀνάγκη ἔχει Θεός, ἢ μὴ προβάλλειν, ἢ προβάλλειν ὁμοίως, ὁ πάντα πλούσιος· φοβήθητι δὲ τὴν ἀλλοτρίωσιν»⁹³. Γιὰ νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ ὀρίσουμε τὴν ὀρθὴν χρῆση τῆς τεχνολογίας, πρέπει πρῶτα νὰ εἴμαστε ἱκανοὶ νὰ ὀρίσουμε τὸ ὀρθό. Καὶ γιὰ νὰ γίνῃ αὐτό, τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴν τεχνικὴ καὶ στὴν πνευματικὴ πρόοδο ἐπιβάλλεται νὰ γεφυρωθεῖ.

SUMMARY

Artificial Intelligence in the face of the orthodox approach to the concept of the person

By Spyridon-Ioannis Vougiouklakis, *PhD*
National and Kapodistrian University of Athens

This article reflects on the development of Artificial Intelligence and explores its relation to the notion of personhood, as defined by the Orthodox Theology. A “person” is broadly understood to be a sentient entity with

91. Εξ. 3,14. Τὸ μασοριτικὸ κείμενο ἔχει τὴ μορφή: *’ehye ’āšer ’ehye* (εἶμαι αὐτὸς ποὺ εἶμαι). Ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτει ἕνα ὄνομα ποὺ ἀπλῶς δηλώνει τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία Του ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ὀνοματοδοσία. Βλ. W. Zimmerli, *Ἐπίτομη Θεολογία...*, ὁ.π., σ. 23.

92. Στὸ προαναφερθὲν ἄρθρο τοῦ Turing τὸ τέστ τῆς μηχανικῆς εὐφυΐας ὀρίζεται ὡς “*imitation game*”. Διαπιστώνεται ἂν οἱ μηχανικὲς ἀπαντήσεις μποροῦν νὰ ἐκληφθοῦν σὰν ἀνθρώπινες. Κατὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ παρόντος δύο τοῦλάχιστον γλωσσικά μοντέλα ἔχουν ἐπιτύχει στὸ τέστ.

93. Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος ΚΕ’ εἰς Ἥρωναν τὸν φιλόσοφον*, PG 35, 1224.

the capacity of free will. Although this term may be used in a secular context, its roots are found deep in Christian Theology. The Greek and Latin equivalent words, «*πρόσωπον*» and “*persona*”, originally described the theatrical mask. The term was repurposed during the trinitarian disputes of the 4th-5th centuries. The Church Fathers, in order to define the Holy Trinity without the misconception of polytheism, employed the term “person” to distinguish the «*υπόστασις*» (substance) from «*οὐσία*» (essence) of being. The person is not merely the essence, but the way this essence is manifested. Therefore, the person is the entirety of being.

This approach to personhood places emphasis on freedom and love. The Trinitarian unity serves as a model for humanity itself, which is created in the image and likeness of God. All humans constitute persons and are capable of freely transcending themselves, in order to be in communion with others. The Resurrection points at the theosis of mankind by grace, as our eschatological destination.

The rapid development of natural sciences from the 17th Century onwards shifted our rational focus away from ontology and teleology. Materialism challenged the traditional views of what constitutes a human being. Modern neurobiology places self-consciousness, morality, free will and other manifestations of personhood within the synapses of the billions of neurons in our brain.

The development of computer simulations of neural networks raises the need to reflect on what constitutes a person. The so-called Large Language Models (L.L.M.) are probably the most “personal” implementation of the new technology. They are claimed to have the potential of replacing many human professionals, like therapists, and even spiritual counselors. Whether the A.I. could develop its own free will and self-awareness is still debated. But it can undoubtedly pretend to possess these traits quite convincingly. The core traits of humanity, such as soul, body, freedom, emotions, may eventually be deemed “replaceable”, because the A.I. algorithms will successfully mimic human responses in a discussion, thus winning the “imitation game”, as Alan Turing once predicted. A.I. could be used in lieu of counselors, personal assistants, friends and romantic partners. Furthermore, the emergence of an “A.I. religion” is already being discussed.

The benefits of the new technology should not be overlooked. However, Theology needs to raise the awareness about its potential uses that are harmful to mankind, let alone the implications of the proposed transhumanism. Theology thus needs to re-establish the human being on its ontological grounds, as a unique divine creation, consisting of body and soul, which partakes liturgically in the restoration of the Creation through Christ.

Βιβλιογραφία

α) Αὐτοτελῆ ἔργα/Μονογραφίες

- Ayer Alfred Jules, *The Concept of a Person and other essays*, MacMillan Education, London – New York 1973.
- Babbage Charles, “Of the Analytical Engine”, στό: *Charles Babbage and his Calculating Engines*, P. & E. Morrison (ἐπιμ.), Dover Publications Inc., New York 1961, σσ. 52-72
- Boulgakov Serge, *Du verbe incarné*, μετάφρ. C. Andronikof, L’Age d’Homme, Lausanne 1982.
- Χατζηπαύλου Ἀλεξάνδρου, *Πίσω ἀπὸ τὶς σκιὲς τῶν Ἰατρικῶν Σκέψεων: Παρεκκλίσεις, Νοστοροπίες, Μηχανογραφίες καὶ Ἐκπαίδευση*, Broken Hill Publications, Λευκωσία 2021.
- Chiapetti Dario, *The Father’s Eternal Freedom*, James Clarke & Co., Cambridge 2022.
- Cowborn John, *Free Will, Predestination and Determinism*, Marquette University Press, Milwaukee 2008.
- Crisp Roger, *Routledge Philosophy Guidebook to Mill on Utilitarianism*, Routledge, London-New York 1997.
- Dawkins Richard, *The Selfish Gene*, Oxford University Press, Oxford 1976.
- Derhally Lena, *The Facebook Narcissist: How to Identify and Protect and Your Loved Ones from Social Media Narcissism*, Health Communications Inc., Boca Raton, FL 2022.
- Dietrich Walter, *Jesaja und die Politik*, Chr. Kaiser Verlag, München 1976.
- Dumm Thomas, *Loneliness as a Way of Life*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., London 2008.
- Φαράντου Μέγα, *Δογματικά καὶ Ἠθικά* I, Ἀθῆναι 1983.
- Φλωρόφσκυ Γεωργίου, *Θέματα Ὁρθοδόξου Θεολογίας*, ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθῆναι 1973.
- Φούντα Ἱερεμίου, *Ἡ δημιουργία τοῦ Κόσμου καὶ τοῦ Ἀνθρώπου*, Δημητσάνα-Μεγαλόπολη 2011.

- Ίωαννίδη Θωμά, *Διδακτική τῶν βιβλικῶν κειμένων*, ἐκδ. Ἑννοια, Ἀθήνα 2016.
- Καϊμάκη Δημητρίου, *Ἡ ἰουδαϊκὴ ἀποκαλυπτικὴ γραμματεία καὶ ἡ θεολογία της*, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007.
- Kain Philip J., *Hegel and the Other: A Study of the Phenomenology of Spirit*, State University of New York Press 2005.
- Καραβιδόπουλου Ἰωάννου, *Προσωπεῖο καὶ πρόσωπο κατὰ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες: Λόγος στὴν ἐορτὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, Θεσσαλονίκη 1979.
- Kerstein Samuel J., *Kant's Search for the Supreme Principle of Morality*, Cambridge University Press, Cambridge, U.K.-New York 2002.
- Κοντοστεργίου Δέσποινας, *Ἡ ΣΤ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ ἡ θεολογία της*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1992.
- Κυριαζοπούλου Σπυρίδωνος Δ., *Ἡ καταγωγὴ τοῦ τεχνικοῦ πνεύματος*, Ἀθῆναι 1965.
- Levering Matthew, *Predestination: Biblical and Theological paths*, Oxford University Press, Oxford 2011.
- Μαλεβίτση Χρήστου, *Ὁ ἔγκοπος λόγος – φιλοσοφία καὶ θρησκεία*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2010.
- Μητσοπούλου Νικολάου Εὐθ., *Θέματα Ὁρθοδόξου Δογματικῆς Θεολογίας*, Ἀθῆναι 1983.
- Morrison Philip & Morrison Emily (ἐπιμ.), *Charles Babbage and his Calculating Engines*, Dover Publications Inc., New York 1961.
- Μπέζου Μάριου, *Ἀνατολικὴ ἡθικὴ καὶ δυτικὴ τεχνικὴ*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1993.
- Μπρατσιώτου Νικολάου, *Ἀνθρωπολογία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, Ἀθῆναι ⁸1996.
- Murphy Philip Michael καὶ Gary Alan Kupshik, *Loneliness, Stress and Well-Being*, Routledge, London 1992.
- Popper Karl, *The Logic of Scientific Discovery*, Routledge, London 2002.
- Rose Steve, *Μονοπάτια τῆς ζωῆς. Βιολογία, Ἐλευθερία, Ντετερμινισμός*, μετάφρ. Κατερίνα Παπασταύρου, ἐκδ. Κάτοπτρο, Ἀθήνα 2005.
- Βογιατζή Ἰωάννη, *Sci-Fi καὶ Θεολογία*, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2022.
- Wilson Edward O., *Sociobiology: The Abridged Edition*, Harvard University Press, Cambridge Mass., London 1980.
- Ζηζιούλα Ἰωάννου, Μητροπολίτου Περγάμου, *Ἡ Κτίσις ὡς Εὐχαριστία: Θεολογικὴ προσέγγιση στὸ πρόβλημα τῆς Οἰκολογίας*, ἐκδ. Ἀκρίτας 2019.
- Zimmerli Walther, *Ἐπίτομη Θεολογία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, ἐκδ. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 1981.
- Zizioulas John D., *Being as Communion*, St. Vladimir's Seminary Press, Yonkers, New York 1985.

β) Ἐπιστημονικά ἄρθρα/Συμβολές

- Arbib Michael A., "Biological Neurons and Networks", στὸ: *The Handbook of Brain Theory and Neural Networks*, The MIT Press, Cambridge Mass., London 2003, σσ. 47-55.

- Burks Arthur W. και Alice R. Burks, “First General-Purpose Electronic Computer”, *Annals of the History of Computing*, vol. 3, 4 (10-12 / 1981), σσ. 310-389.
- Ceruzzi Paul, “Nothing New Since von Neumann: A Historian Looks at Computer Architecture, 1945-1995”, στό: R. Rojas, U. Hashagen (έπιμ.), *The first computers: History and architectures*, The MIT Press, Cambridge, Mass. 2000.
- Emery Gilles, “The Dignity of Being a Substance: Person, Subsistence, and Nature”, *Nova et Vetera* [English Edition / St. Paul Center of Biblical Theology] 9, 4 (2011), σσ. 991-1001.
- Farrow Douglas, «Πρόσωπο και Φύση: Ἡ διαλεκτική ἀναγκαιότητας-ἐλευθερίας στὸν Ἰωάννη Ζηζιούλα», στό: Ἡ θεολογία τοῦ Ἰωάννη Ζηζιούλα: Πρόσωπο καὶ Ἐκκλησία, D. H. Knight καὶ Ἰω. Πλεξίδας (έπιμ.), μετὰφρ. Δ. Καλογεράκης, ἐκδ. Degiorgio, Ἀθήνα 2009, σσ. 171-193.
- Gunton Colin, «Πρόσωπα καὶ ἐτερότητα», στό: Ἡ θεολογία τοῦ Ἰωάννη Ζηζιούλα: Πρόσωπο καὶ Ἐκκλησία, D. H. Knight καὶ Ἰω. Πλεξίδας (έπιμ.), ἐκδ. Degiorgio, Ἀθήνα 2009, σσ. 155-170.
- Jenson Philip, “Holiness in the Priestly Writings of the Old Testament”, στό: S. C. Barton (έπιμ.), *Holiness, Past & Present*, T&T Clark, Edinburgh 2002, σσ. 93-121.
- Κατσιάρα Ἀλεξάνδρου, «Τεχνολογία: Ζήτημα (ἀπλῶς) χρήσεως, ἢ καὶ φύσεως καὶ στάσεως;», *Θεολογία* 90, 3 (2019), σσ. 5-17.
- Koch Christof, “Proust among the Machines”, *Scientific American* 321, 6 (December 2019), σσ. 46-49.
- Λόσσκυ Βλαντιμίρ, «Ἡ θεολογικὴ ἔννοια τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου», στό: *Χριστιανικὸν Συμπόσιον Γ'*, Κ. Τσιρόπουλος (έπιμ.), ἐκδ. Ἑστία, Ἀθήναι 1969, σσ. 99-104.
- Μπελέζου Κωνσταντίνου Ἰω., «Παγκοσμιοποίηση καὶ Καινὴ κτίσις», *Επιστημονικὴ Ἑπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, 38 (2003), σσ. 497-520.
- Παζάρσκη Μαρίας, «Τὸ Κακὸ στὴ Σοφιολογικὴ Γραμματεία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης», *Σύνθεσις* 2, 2 (2019), σσ. 111-135.
- Schank Roger C., “Identification of Conceptualizations Underlying Natural Language”, στό: R. C. Schank (έπιμ.), *Computer models of thought and language*, W. H. Freeman, New York 1973, σσ. 187-247.
- Θεοδοσίου Στράτου, «Ἐπιστήμη, Θεολογία, Τεχνολογία καὶ Κοινωνία», *Θεολογία* 90, 3 (2019), σσ. 57-76.
- Tononi Giulio, “Integrated Information Theory”, *Scholarpedia* (2015), 0 (1): 4164, doi:10.4249/scholarpedia.4164, http://www.scholarpedia.org/article/Integrated_in_formation_theory [16.9.2023].
- Turing Alan M., “Computing Machinery and Intelligence”, *Mind* LIX / 236 (10/1950), σσ. 433-460.
- Wilks Yorick, “An Artificial Intelligence Approach to Machine Translation”, στό: R. C. Schank (έπιμ.), *Computer models of thought and language*, W. H. Freeman, New York 1973.
- Γιαγκιάζογλου Σταύρου, «Ὁ διάλογος θεολογίας καὶ φιλοσοφίας. Ἡ θεολογικὴ ἐρμηνευτικὴ τοῦ Νίκου Νησιώτη», *Θεολογία* 84, 3 (2013), σσ. 29-49.

Ζηζιούλα Ίωάννου, Μητροπ. Περγάμου, «Ἀπὸ τὸ προσωπεῖον εἰς τὸ πρόσωπον: Ἡ συμβολὴ τῆς πατερικῆς θεολογίας εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ προσώπου», στό: *Χαριστήρια εἰς τιμὴν τοῦ Μητροπολίτου Γέροντος Χαλκηδόνος Μελίτωνος*, ἐκδ. Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 287-323.

γ) Δικτυογραφία / Εἰδησεογραφικὲς πηγές

Balch Olive, “AI and me: friendship chatbots are on the rise, but is there a gendered design flaw?”, *The Guardian*, 7.5.2020, <https://www.theguardian.com/careers/2020/may/07/ai-and-me-friendship-chatbots-are-on-the-rise-but-is-there-a-gendered-design-flaw> [18.9.2023].

Devlin Hannah, “AI firms should face prison over creation of fake humans, says Yuval Noah Harari”, *The Guardian*, 6.7.2023, <https://www.theguardian.com/technology/2023/jul/06/ai-firms-face-prison-creation-fake-humans-yuval-noah-harari> [14.8.2023].

Edwards Benj, “Author discovers AI-generated counterfeit books written in her name on Amazon”, *Ars Technica* (8.8.2023), <https://arstechnica.com/information-technology/2023/08/author-discovers-ai-generated-counterfeit-books-written-in-her-name-on-amazon/> [10.8.2023].

Hawking Stephen, Ἡ ὁμιλία του στὸ *Web Summit* τοῦ 2017: <https://websummit.com/blog/hall-of-famers> [15.9.2023].

Landwehr Jan, “People Are Using ChatGPT in Place of Therapy – What Do Mental Health Experts Think?”, *Health* (13/5/2023), <https://www.health.com/chatgpt-therapy-mental-health-experts-weigh-in-7488513> [12.6.2023].

Lee Hyerim, “Robot ‘deity’ preaches Buddha’s scripture in Japanese temple”, *ABC News* (15/6/2022), <https://abcnews.go.com/International/robot-deity-preaches-buddhas-scripture-japanese-temple/story?id=85355691> [8.6.2023].

“Research Priorities for Robust and Beneficial Artificial Intelligence: An Open Letter”, *Future of Life Institute*, <https://futureoflife.org/open-letter/ai-open-letter/> [18.9.2023].

Speakman Jay, “AI Deities: Spiritual Guidance in a Tech-Driven World?”, *Be in Crypto* (21/4/2023), <https://beincrypto.com/ai-deities-spiritual-guidance-tech-driven-world/> [1.9.2023].

Tiku Nitasha, “The Google engineer who thinks the company’s AI has come to life”, *The Washington Post* (11/6/2022), <https://www.washingtonpost.com/technology/2022/06/11/google-ai-lamda-blake-lemoine/> [10.9.2023].